USAWIRI WA MWANAMKE KATIKA NGANO ZA KINYANKOLE WILAYANI MBARARA KATIKA KAUNTI YA KASHARI KATIKA VIJIJI VYA KATEETE, RUHUNGA NA RWANTSINGA.

NA

NUWAMANYA JUDITH

BAE/46293/151/ DU

TASNIFU YA UTAFITI ILIYOWASILISHWA KWENYE IDARA YA LUGHA NA MAWASILIANO KATIKA KITOVU CHA SANAA NA ELIMUKUKIDHI BAADHIYA MAHITAJI YA KUHITIMU SHAHADA YA SANAA NA ELIMU YA CHUO KIKUU CHA MATAIFA KAMPALA.

APRILI 2018

UNGAMO

ndekezo hili la utafiti ni kazi yangu binafsi na haija chapishwa kwa mahitaji ya shahada yoyote tika chuo kikuu chochote.

ıa:.....NUKIAMAHYA JUDITH.....

hihi:.....[signature].....

ırehe:.....19/04/2018.....

IDHINI

Tasnifu hii ya utafiti imewasilishwa kwa azima ya kutimiza baadhi ya mahitaji ya shahada ya sanaa na elimu katika chuo kikuu cha mataifa Kampala nchini Uganda, kwa idhiniyangu kama msimamizi niliyeteuliwa rasmi na chuo hicho

Jina la msimamizi: Atukunda Edwine

Sahihi: .....

Tarehe: 19/02/2018

TABARUKU

nifu hii ninaitabarukia wazazi wangu walionizaa; Bwana Noel Emmanuel na Bi Kenyonga drine.Pia si wezi kutoitabarukia wazazi wangu wengine walionisaidia katika masomo yangu .ka chuo; Cpt.Amanya Onesmus Kakuba na mkewe Bi Orikiriiza Vaster,marafikiwangu wa ibuBi Tusasiirwe Jonnah na Bwana Nabaasa Rodgers, mwalimu wangu Bwana Atukunda vine kwa usimamizi wake na mwongozo wake kwangu.

SHUKURANI

Namshukuru Mungu muumba wangu kwa maisha niliyonayo pamoja na afya njema aliyonipa katika kipindi nilichokuwa nafanya utafiti wangu na shughuli zote za kukamilisha utafiti wangu huu.

Pia namshukuru Bwana Atukunda Edwine, mhadhiri katika idara ya fasihi kwakunisimamia na kunisaidia vilevile. Umekuwa mzazi kwangu mungu akubariki sana.

Ningependa pia kuwashukuru wahadhira wengine katika idara ya lugha wakiwemo;Bi Mutenyo Aidah, Bwana Onyeit Wilison, na Bi Azabo Immaculate.

Siwezikutoshukuru wazazi wangu Bwana Noel Emmanuel na Bi Kenyonga Medrine kwa kunizaa , kunilea kunikuza,kunitunza,kunilipia karo kuanzia katika msingi wa masomo yangu paka hapa nilipo .Pia siwezikutoshukuru Cpt.Amanya Onesmus na mkewe Bi Orikiriiza Vaster kwa sababu wamekuwa wazazi kwangu katika masomo yangu katika chuo karo mlizonilipia umekuwa msaada mkubwa kwangu kwani mumenilea na kunipenda kama mwanao sina budi kuwaita wazazi wangu kwani matendo yao nakujitoa kwao kumenisaidia katika mambo mengi kwangu.

Pia nashukuru dadangu Tusasiirwe Jonnah, kwani umenifanyia mengi maishani mwangu asingelikuwa wewe sijui nigelikuwaje.

Pia siwezikutoshukuru dada na kaka wangu;Muhangi Micheal,Nasasiira Kevin,Ninsiima Mackline, Ainembabazi Patricia na Amutuhaire Immaculate kwa sababu ya misaada yao na,mapenzi

Pia nashukuru rafiki zangu kama Bwana Nabaasa Rodgers,Bwana Adonia na familia yake,Bi Gwokyalya Edith,Bi Betty Kamya, Bi Taligoola Deborah, Bwana Serestine na familia yake Muhairwe Ambrose na wengine wengi siwezi kuwataja hapa wote.

IKISIRI

Utafiti huu ulihusu ngano za Wanyankore wanaoishiWilayani Mbarara katika kaunti ya Kasharimagharibu Uganda.Utafiti huu uliangazia usawiri wa mwanamke kama inavyobainika katika ngano za Wanyankore waliyo katika wilaya ya Mbarara kaunti ya Kashari. Utafiti huu ulilenga kuchunguza usawiri wa mwanamke na ujumbe unaopatikana katika ngano za jamii ya Wanyankore wanaoishi katika wilaya ya Mbarara kaunti ya Kashari katika vijiji vya Kateete, Rwantsinga na Ruhunga. Tasnifu hii ilikusanya ngano kutoka katika robo za Bahima wanaoishi Rwantsinga na Bairu wa Kateete na Ruhunga. Mbinu tatu zitatumika katika hatua ya ukusanyaji wa data. Mbinu ya mahojiano, mbinu ya umakinifu na mbinu ya Udurusi wa nyaraka maktabani. Jumla ya ngano kumi zilikusanywa. Ngano zote kumi ziliteuriwa ili zilinisaidia kutafuta majibu ya utafiti huu. Utafiti ulipata majibu kwamba, ngano katika jamii hii humsawiri mwanamke katika hali mchanganyiko, chanya na hasi. Kwa hiyo, utafiti wangu ulipata majibu kwamba, zipo ngano zenye mtazamo hasi kuhusu mwanamke. Malengo ya utafiti huu yalikuwa; kuchumguza jinsi mwanamke amesawiriwa katika ngano za kinyankore, kuchanganua nafsi na majukumu ya mwanamke anavyotazamiwa katika ngano za kinyankore na kujadili haki za mwanamke katika ngano za kinyankore. Kwa hivyo ngano zilikusanywa ili kufatuta mwanamke amesawiriwa kivipi na kwa kiwango gani.Ujumbe uliopatikana katika ngano ni kwamba, mwanamke anapaswa kuthaminiwa sawa na mwanaume.

ABSTRACT.

This research focused on the folktales of Banyankore who live in Mbarara district, Kashari county in the vilages of Kateete, Ruhunga na Rwantsinga in Western Uganda. Foltales are important in the Banyankore culture about portraying vividly the image of feministy in Mbarara District.The main objective of this research will be explicity to portray divisionism of gender responsibilities and in particular the roles which empower women in social set up forexample, politically, in marriage,and economically. At least ten foltales will be sourced from twenty three old people who will be sampled from the Banyankore community in the vilages of Kateete, Ruhunga and Rwantsinga . The folktales were analyzed in order to determine how a woman is under looked in the society. .Field research method will be used to collect data and twenty people were sampled for interview were expound on the meanings and use of folktales among the Banyankore culture. And all ten folktales were taken up so as to get answers for questions.Thereafter, each individual folktale were scrutinized and analysed as per itsroles and image portrayed then a generalized conclusion shall be made over feministy in them.The findings of this research shed more light and knowledge about the image portrayed by a woman and they led way to other researchers who may wish to do further research on ~~feministy.~~ feminism

TABLE OF CONTENT

UNGAMO i
IDHINI ii
TABARUKU iii
SHUKURANI i
IKISIRI ii
ABSTRACT iii
SURA YA KWANZA 1
1.0 UTANGULIZI 1
1.2 Usuli wa utafiti 1
1.3 Swala la utafiti 2
1.4 Madhumuni ya utafiti 3
1.5 Malengo mahsusi ya utafiti ni; 3
1.6 Umhimu wa utafiti 3
1.7 Nadharia tete 3
1.8 Upeo wa utafiti 4
1.8.0 Upeo wa kijografia 4
1.8.1 Upeo wa kiufundi 4
1.8.2 Upeo wa wakati 4
1.8.3 Eneo la kitaalimu 4
1.9 Maswali ya utafiti 4
1.9.1 Shida zilizomkumba mtafiti 5
SURA YA PILI 6
MAPITIO YA MAANDISHI 6
2.0 Utangulizi 6
2.1.3 Usawiri 7
2.2 Hadhi ya mwanamke katika ngano 7
2.3 Majukumu ya mwanamke kama inavyojitokeza katika ngano. 8
SURA YA TATU 10
MBINU YA UTAFITI 10
3.0 Utangulizi 10

3.1 Njia zilizotumika katika ukusanyaji wa data 10
3.2 Njia ya mahojiano 11
3.3 Njia ya umakinifu 12
3.4 Udurusu wa nyaraka maktabani 12
3.5 Sampuli ya watu katika ukusanyanji wa data 12
3.5.1 Zana za utafiti 13
3.5.2 Kalamu na karatasi 13
3.5.3 Simu ya mkononi 13
3.5.4 Kirimbo 13
3.5.5 Ngamizi 14
3.6 Uchanganuzi wa data 14
3.6.1 Vyanzo vya data 14
3.6.2 Data za msingi 14
3.6.3 Data za upili 14
3.7 Uteuzi wa walengwa 15
3.8 Njia za kupitia walengwa 15
3.9 Uteuzi wa sampuli 15
Jedwali Na.3.2: uteuzi wa mahojiano 16
Hitimisho 17
SURA YA NNE 18
UWASILISHAJI NA UCHAMBUZI WA DATA ZA UTAFITI 18
4.0 Utangulizi 18
4.1 Uwasilishaji wa data 18
4.3 Usawiri wa mwanamke katika ngano za jamii ya Wanyankore. 19
4.4 Tathimini ya hojaji na mahojiano 19
Jedwali 4:1 jinsia ya wahojiwa 19
Jedwali 4:2 umri wa wahojiwa 20
Jedwali 4:3 je kwa namna gani ngano za Wanyankore kumsawiri mwanamke kwa mtazamo hasi katika wilaya ya Mbarara? 20
Jedwali 4:4 ujumbe unaopatikana katika ngano za Wanyankore kuhusu usawiri wa mwanamke wilayani Mbarara. 21
Jedwali 4:5 mtazamo hasi wa mwanamke katika ngano za kinyankore 21

Jedwari 4:6 je majina, nyimbo, vitendawili na methali humsawiri mwanamke kivipi katika jamii ya wanyankore? 22
4.5 Unukuzi na tafsiri za ngano 23
4.5.1 mvumilivu 23
4.5.2 Mvumilivu kwa mume we 23
4.5.3 Mlezi wa watoto 23
4.5.4 Mwanamke hafichi siri 24
4.5.5 Mtafutaji wa chakula 24
4.5.6 Mwanamke anasawiriwa kuwa si mtu mwenye roho nzuri kwa watoto asiyewazaa 25
4.5.7 Utengenezaji vikapu 25
4.5.8 Kusaga mtama 25
4.5.9 Mwanamke nikiumbe mwenye roho mgumu katika jamii 25
4.6 Usawiri chanya wa mwanamke katika ngano za Kinyankole 25
Hitimisho 26
SURA YA TANO 27
MUHTASARI, MATOKEO YA UTAFITI NA MAPENDEKEZO 27
5.0 Utangulizi 27
5.1 Muhtasari wa matokeo ya utafiti huu 27
5.1.1 Usawiri chanya wa mwanamke 29
5.2 Usawiri wa mtazamo hasi wa mwanamke 29
5.3 Ujumbe katika ngano za jamii ya Wanyankore. 29
5.4 Mambo mapya katika utafiti huu 29
5.5 Mapendekezo 30
5.5.1 Mapendekezo kwa wanazuoni 30
5.5.2 Mapendekezo kwa wanajamii 30
5.5.3 Mapendekezokwa Serikali 30
MAREJELEO. 31
VIAMBATANISHO 33
A. Mwongozo wa hojaji 33
B. Mwongozo wa mahojiano 35
C. NGANO 36
PICHA ZILIZONASWA WAKATI WA KUKUSANYA DATA UWANJANI 63

LIST OF TABLES

Jedwali Na.3.2: uteuzi wa mahojiano 16

Jedwali 4:1 jinsia ya wahojiwa 19

Jedwali 4:2 umri wa wahojiwa 20

Jedwali 4:3 je kwa namna gani ngano za Wanyankore kumsawiri mwanamke kwa mtazamo hasi katika wilaya ya Mbarara? 20

Jedwari 4:6 je majina, nyimbo, vitendawili na methali humsawiri mwanamke kivipi katika jamii ya wanyankore? 22

Jedwali 4:5 mtazamo hasi wa mwanamke katika ngano za kinyankore 21

Jedwali 4:4 ujumbe unaopatikana katika ngano za Wanyankore kuhusu usawiri wa mwanamke wilayani Mbarara. 21

SURA YA KWANZA

1.0 UTANGULIZI

Wanyankoreni miongoni mwa wabantu nchini Uganda. Wanyankore wanaishi katika lokeshoni nyingi za Uganda. Utafiti ulikuwa unaangalia katika Wanyankore wa Wilaya ya Mbararar kaunti ya Kashari katika vijiji vya Kateete,Ruhunga na Rwantsinga. Mbarara inapatikana kati ya latitudo 8° hadi 12° Kusini mwa Ikweta longitudo 12.3^{o} na 33.2^{o} Mashariki mwa Greenwich.Inapakana na Wilaya hizi;Bushenyi, Kiruhura,Buhweju,Ibanda,Isingiro na Lyantonde.

Wenyeji wa wilaya ya Mbarara ni Wanyankore, lakini kuna jamii za wahamiaji kama vile Banyarwanda kutoka Rwanda, Batutsi kutoka Rakai na Bakyiga kutoka Rukyiga na wengine wengi. Ardhi ya Unyihani ni nyekundu lakini yenye rutuba inayostawisha mazao, yakiwamo ya chakula k.v mahindi, maharagwe, ndizi, karanga na biashara ,uchungajiwa ngombe hasa kahawa.

Jamii ya Wanyankore ni miongoni mwa jamii za kale hapa nchini Uganda, ambayo ina historia ya muda mrefu, tangu kipindi cha maisha ya zamani hadi sasa, kwa msingi huo, jamii ina mambo mengi mema ambayo ni vema yakakusanywa na kuhifadhiwa, kwamanufaa ya wanajamii katika vizazi vingi vijavyo. Miongoni mwa mambo hayo ni pamoja na tanzu za fasihi simulizi zilizosheheni vijitanzu kadha wa kadha zikiwemo ngano.

Utafiti huu ulikusudiwa kuchunguza usawiri wamwanamke katika ngano za jamii ya Wanyankore waishio wilaya ya Mbarara kaunti ya Kashari katika vijiji mahususi yaani Kateete, Ruhunga na Rwantsinga.

1.2 Usuli wa utafiti

Wanyakore ni miongoni mwa wabantu wanaopatikana katika viwango vingi vya Uganda. Lakini utafiti huu uliangalia katika Wanyankore wa wilaya ya Mbarara kaunti ya Kashari katika vijiji vya Kateete, Ruhunga na Rwantsinga nchin Uganda. Mbarara inapakana na Bushenyi,Rwanpara, Isingiro ,Ibanda Buhweju na Kirihura.kwa kusudi la Ngano ni utungo wenye visa vya kubuni unaosimuliwa kwa lugha nathari kuburudisha, kukuza maadili na kuunganisha jamii. Msimulizi

wa hadithi huitwa fanani au mtambaji.

Finnegan (1970) anaeleza kwamba ngano huwakilisha falsafa ya watu ambayo huwasilishwa kwa njia ya masimulizi yanayodhihilishwa kwa hisia na taswira zilizotiwa chuku. Kwa hivyo zimebeba falsafa ya Wanyankore. Utafiti huu utachunguza jinsi falsafa ya Wanyankore kuhusu usawiri wa mwanamke katika jamii ya wanyankore katika ngano.

Yunusu (2010) katika utafiti wake unahusu usawiri wa mwanamke katika methali za kinyankore, anaeleza majukumu ya mwanamke katika jamii ya wanyankore ambayo ni; kupika, kuzaa, na kadhalika. Utafiti wake ni tofauti na huu kwa kuwa yeye aliangazia usawiri wa mwanamke wa kinyamkore katika methali na utafiti huu umechunguza jinsi ngano zinavyomsawiri mwanamke katika jamii ya wanyankore.

Kulingana na kamsi ya TUKI(2004), inafafanua ngano kama hadithi fupi ambazo wazee husimulia watoto hufikiriwa na jamii kuwa kweli na hutumiwa kuwasilisha ujumbe wenye maana pana kuliko maneno yenyewe yanayotumiwa. Kwa hivyo utafiti huu utachunguza jinsi ngano hizi zinavyomsawiri mwanamke katika jamii ya Wanyankore wa Wilaya ya Mbarara.

Halliday (1978), anatoa kauli kwamba mtoto anapojifunza lugha huwa anajijengea picha ya uhalisia unaomzunguka ngano kama chombo cha ufundishaji katika jamii kinachotumia lugha kama msimbowa kupitisha ujumbe wake, huakisi hali halisi ya wanajamii kwa njia hii.

Mazrui na siambo (1992) wanaeleza kuwa ngano zinaweza kubainisha falsafa za watu Fulani kuhusu maisha yao, na huweza kuonyesha majukumu yanayotekelezwa na wanaume kwa wanawake na mieleko ya jamii husika Kulingana na wataalamu hao, ngano huwasilisha falsfa za watu kutegemea tajiriba zao za kimaisha.

Kutokana na mtazamo huo, ni muhimu kwamba uchunguzi ufanywe kwa jamii ya Wanyankore ili kubainisha hadhi ya mwanamke kulingana na jinsi alivyosawiriwa katika ngano.

1.3 Swala la utafiti

Ngano za Wanyankore zina ujumbe muhimu sana kwa vile hufunza jamii kuhusu usawiri wa mwanamke. Ujumbe ulipitishwa kwenye ngano za wanyankore ili kuonyesha njinsi Mwanamke

amesawiriwa katika jamii ya Wanyankore wilayani Mbarara. Licha ya umuhimu waujumbe unao patikana kwenye ngano, hakuna utafiti uliofanywa ili kuonyesha jinsi mwanamke amesawiriwa kivipi kupitia ngano. Utafiti huu umefanywa ili kuziba mwanya huu na kuonyesha jinsi mwanamke amesawiriwa katika ngano za Kinyankore.

1.4 Madhumuni ya utafiti

Lengo kuu la jumla la utafiti huu ni kuchanganua jinsi mwanamke amesawiriwa katika ngano za Kinyankore.

1.5 Malengo mahsusi ya utafiti ni;

a.Kuonyesha jinsi mwanamke amesawiriwa katika ngano za kinyankore.

b.Kuchanganua nafsi na majukumu ya mwanamke kwa mtazamo wa ngano za kinyankore.

c.Kuonyesha haki za mwanamke katika jamii ya Wanyankore.

1.6 Umhimu wa utafiti

Ngano zilizokusanywa zikitunzwa vizuri wengi watapata fursa ya kuzisoma na kuzizamia mbizi,kuzifanyia utafiti zaidi na kuzitumia maarifa yaliyomo. Kwa kutumia utafiti huu,wanaharakati wataatmbua namna jamii ya Wanyankore inavyomtazama mwanamke tangu jadi mpaka sasa, kwani ngano ni sanaa kongwe. Utafiti huu umetoa picha mpya juu ya usawiri wa mwanamke katika fasihi simulizi, watakaosoma utafiti huu watatambua kwamba, mwanamke anamchango mkubwa katika jamii zetu. Utafitu huu utatumika kama kitambulisho cha Wanyankore katika jamii kubwa ya Uganda.

1.7 Nadharia tete

a. Mwanamke katika jamii ya Wanyankore amesawiriwa kutokana na majukumu yanayodhihirishwa katika ngano

b Kuna uhusiano kati ya jinsi mwanamke anavyosawiriwa katika ngano za kinyankore na majukumu anayotekeleza katika jamii.

c.Mwanamke katika jamii ya Wanyankore humuweka katika ngazi ya chini katika majukumu kama yanayodhihirishwa katika ngano.

1.8 Upeo wa utafiti

Utafiti huu ulijikita katika kuchunguza usawiri wa mwanamke katika ngano za kinyankore waishio wilayani Mbarara nchini Uganda. Jumla ya ngano tisa (9)zilitazamiwa kuchunguzwa. Ngano zilizochunguzwa zilizingatia kubainisha jinsi fani hii inavyotumiwa kuelimisha,utamaduni na desturi za jamii, ngano zilichunguzwa kwa minajili ya kubainisha picha halisi ya mwanamke dhidi ya ile ya mwanaume; hasa kwa kuainisha jinsi mgao wa mamlaka unavyojitokeza katika jamii ya Wanyankore.

1.8.0 Upeo wa kijografia

Utafiti huu umefanyiwa katika jamii ya Wanyankore wilayani Mbarara kauntI ya Kashari-Rubaya katika vijiji vitatu yaani;Kateete, Ruhunga na Rwantsinga maghariu Uganda. Eneo hilo liliteuliwa kwa sababu idadi kubwa ya wakaazi wake wa asili ni Wanyankore, ambao ndio walengwa wa kazi hii.

1.8.1 Upeo wa kiufundi

Upeo huu ulilenga kuchunguza mbinu jinsi mwanamke amesawiriwa katikta ngano za kinyankore wilayani Mbarara katika vijiji yaani; Kateete, Ruhungana Rwanstinga ili kutafuta marekebisho mwafaka katika hali hii yakimaisha.

1.8.2 Upeo wa wakati

Utafiti ulifanywa kwa muda wa miezi mine yaani kuanzia mwezi wa Desemba hadi mwanzoni mwa mwezi wa April. Muda huu ulimsaidia mtafiti kukusanya data iliyohusu mada ya utafiti wake.

1.8.3 Eneo la kitaalimu

Katika utafiti huu, uchunguzi ulijikita katika kijitanzu cha ngano peke yake.

Usawiri wa mwanamke katika ngano za Kinyankore umeshughulikiwa pia uchunguzi ulifanyika kuhusu ujumbe unaojitokeza katika ngano za Kinyankore zile zenye usawiri wa mwanamke.

1.9 Maswali ya utafiti

i Kwa namna gani, ngano za kinyankore huwasawiri wanawake kwa mtazamo hasi katika jamii ya Mbarara.?

iiNi ujumbe gani unaopatikana katika ngano za Kinyankore.?

1.9.1 Shida zilizomkumba mtafiti

(i)Mtafiti alikumbwa na shida ya hela za kuendesha uchunguzi wake. Hata hivyo ilimbidi mtafiti kupanga bajeti yake kwa ajili ya kulenga mambo muhimu tu.

(ii) Isitoshe mtafiti alikumbana na shida ya kutoaminiwa na wahojiwa, yaani kuchukuliwa kama mpelelezi jambo ambalo lilizuia baadhi ya wahojiwa kumpokea vilivyo.

(iii)Hali kadhalika mtafiti alikumbwa na shida yakutokuwa na muda wa kutosha ili kuzingatia kazi yake vikamilifu.

(iv)Mtafiti alipata shida ya uchapishaji maana huchukua muda mwingi pamoja na hela nyingi.

SURA YA PILI

MAPITIO YA MAANDISHI

2.0 Utangulizi

Katika sura hii, mtafiti atazingatia maandishi ya wasomi mbalimbli pamoja na tafiti zilizofanywa kuhusiana na mada hii. Mtafiti atamulika kwa makini machapishoyanyohusu picha ya mwanamke katika ngano za jamii ya Wanyankore.

Ni muhimu kutalii kazi zao ili kuongeza ujuzi,ubora na maarifa katika kazi yetu.Kumar (2011) anasisitiza kwamba, ipo haja kubwa ya kutalii kazi za wanazuoni waliotangulia,kwa sababu ya kupatikana nafasi ya kutambua vipengele vilivyochunguzwa na ambavyo baado.Kwa kufanya hivyo, ni rahisi kupata mapengo ya utafiti ambayo yanapaswa kuzibwa kitaalumu.

2.1 Ufafanuzi wa dhanna kama zilivyotumika katika kazi hii.

2.1.1 Jinsia

Jinsia ni kipimo kinachotumika kupima hadhi ya mtu katika jamii. Ni tofauti na jinsi,ambayomni isitilahi ya kibailojia zaidi. Jinsia inahusu mtazamo wa jamii, wanadamu wanavyopeana wajibukulingana na tofauti zao za kijinsi. Mfano wanawake wamekuwa wakipewa hadhi duni na wanajamii ikilinganishwa na wanaume,wengi wao wanaendelea kuamini kuwa, mwanamke hawezi kujitegemea mwenyewe bila mwanaume. Jambo hilo linapewa nguvu zaidi na Ripoti yaumoja wa kimataifa(1980) inabainisha kuwa, wanawake idadi yao ni kubwa zaidi kuliko wanaume, hufanya kazi zaidi ya theluthi mbili ya kazi zote. Kutokana na kazi wanazozifanyamapato yao ni asilimia kumi ya mapato yote,wanawake humiliki asilimia moja ya mali zoteduniani. Kwa kawaida tamaduni za kiafirika hufanya upendeleokwa wanaume dhidi yawanawake. Wanaume ndiyo wenye haki ya kupewa urithi wa mashamba, nyumba, ardhi na hatakushika nafasi za juu katika uongozi(women Affairs and children(1995)

2.1.2 Ngano

Ngano katika lugha ya kinyankore huitwa *ebigano* ni aina ya mafumbo yanayohitaji muda

mrefu,mafumbo hayo huwa na mianzo na miisho maalumu.kwa kusudi la Ngano ni utungo wenye visa vya kubuni unaosimuliwa kwa lugha nathari kuburudisha, kukuza maadili na kuunganisha jamii. Msimulizi wa hadithi huitwa fanani au mtambaji.

2.1.3 Usawiri

Usawiri ni istilahi katika taalimu ya kifasihi, yenye maana ya taswira za wahusika wa fasihi zinazoundwa na wasanii ili kuwasilisha tabiya ya na matendo mbalimbali ya binadamu katikamaisha halisi. Istilahi hiyo imekuwa ikitumiwa zaidi na wahakiki wanapochambua kazi za fasihi hasa katika kipengele cha wahusika. Katika mazingira hayo, wahakiki huonesha mitazamona fikra zao kulingana na jinsi walivyozielewa kazi za wasanii. Kwa hiyo usawiri ni taswira sahihi na halisi wanazostahili kupewa wahusika katika kazi za fasihi.

2.2 Hadhi ya mwanamke katika ngano

Tafiti nyingi zimefanywa kuhusu mambo ya uana ambapo mitazamo mingiimejitokeza kubainisha picha ya mrwanamke mbele ya mwanaume.Wakihoji kwa mtazamo wa udenguzi,Kennedy na Dan (2000),walisema upo ugumumkuu mwanaume kukubali kwamba yupo mwanamke mzuri duniani. wao humwona mwanamke kama mtu mwizi asiye na huruma kwa mwanaume. Mtafiti akitumia mtazamo huu, atapenda kuchunguza kama kweli picha kama hiyo yaweza kujitokezakatika jamii ya Wanynkore.

Kulingana na Kerre (1989),alifanya utafiti juu ya ndoa na utawala katika jamii zakiafrika ulimwongoza kudai kwamba itikadi na tamaduni za kiafrika haumpimwanamke uwezo wakutambuliwa kama kiongozi na mlinzi wa jamiiKwa hivyo, utafiti huu utapambanua kwa undani jinsi mwanamke anavyodhihirishakipawa cha uongozi na kwa nini alikabidhiwa mamlaka hayo.Kulingana na Harrow(1991),akitafiti kuhusu mtazamo wa dini ya kiislamu kuhusu ndoa, alisema kwamba mwanaume ndiye husheheni madarakani ya juu katika jamiisi mwanamke. Yeye alihoji ya kwamba mwanaume ni wa kuheshimiwa kila marana mwanamke si mwanaume kumheshimu mwanamke. Mtafiti akitumia mtazamohuu ,atapenda kuchunguza kama ni ukweli ama ni uongo katika ngano zakinyankore.Matteru(1991),akitafiti juu ya ngano za kinyankorekama chombo cha mawasilianokatika jamii. Alidai kwamba sina uwezo wa kuinbua mielekeo maalum yawatkulingana na utamaduni wao.Akizingatia nadharia ya kiisimu jamii

alisema kwamba tabia za mtu hudhihirikakulingana na imani ya utamaduni wake. Kwa mtazamo huo huo, utafitihuuunatazmiwa kujikita katika kutumia ndharia ya ufeministi ya kike ili kutathminimajukumu aliyonayo mwanamke wa jamii ya Wanyankore.Sunkan(1973) na Lavera (2003),wakifanya utafiti juu ya utamaduniwa Bahima naBairu walidai kwamba jamiin humlazimisha mwanamke kama chombo chanyumbani. Huyu alisema kwamba mwanamke kazi yake ni kupika na kuzaa watoto.Kwa mtazamo wa Lubeleje (1990:2),ngano zina ukweli kwa watu woteulimwenguni na mafunzo yake hayana mipaka kwa jamii yoyote ile,kwa vilehuhifadhi utamaduni na desturi za jamii husika. kama kweli ngano zina mafunzoyoyote muhimu kwa jamii ya Wanyankore utafiti huu utalenga kuthibitisha haliuchanganuzi utakaoweka wazi mitazamo na mielekeo ya hiyo kupitia kwa jamiinzima.

Bukenya na Nandwa (2000), wanasema kwamba ngan huchukuliwa kuwa kazi ya ubunifu wa watu wanaozisimulia ilihali visasili na visakale huchukuliwa kuwamatukio ya kweli. Ngano huonyesha asilimia kubwa ya wanajamii wanachoamini. Hili lilimuongoza mtafiti katika utafiti yaani lilisaidia kujumlisha kuwa ngano huonyesha kile kinachoaminima na asilimia kubwa wanajamii. Kwa hivyo yaleyanayojitokeza katika ngano yalichukiliwa kuwa yanaaaminiwa na asilimia kubwaya Wanyankore. Hili litathibitisha kuwa kinchojitokeza katika ngano kinawakilishaimani asilimia kubwa ya wanyankore kuhusu ngano kama zinazoonyesha usawiri wamwanamke. Magel (1991) ,kulingana na huyu yeye alisema kwamb, mwanaume yeye kazi yake ni kula na kujenga nyumba. Kwa maana mwanamke ndiye aliyekuwaanatarajiwa kufanya kazi zote zingine katika nyubani. Kwa sababu ya maoni hayo mwanamkeanaonekana kama anasawiriwa. Ngano nyingi za kinyankore zinzungumza juu ya hiimamboKulingana na Mwachofi yeye alisema kwamba mwanamka jamii nyingi za kiafrika ni za kuumei na humweka katika ngazi ya chini akilinganishwa na mwanamume.Ili kuinua hahi za wanawake magharibu Ugandana yameweka mikakati ya kuboreshahadhi ya mwanamke.

2.3 Majukumu ya mwanamke kama inavyojitokeza katika ngano.

Akivaga na Odaga (1982) wanashikilia kwamba ngano hudhihilisha mitazamo ya watu kuhusu maisha ya watu na huchota jazanda zake kutokana na mazingira maalum. Kwa mtazamo huo huo, Anuka (1978) aliziona ngano kama zao la utamaduni ambalo linatokana na mazingira maalum ya kijamii na picha kamili yamielekeo ya maisha hujitokeza muno humo. Kwa mjibu wa mtazamo wa Akivaga na Anuka utafiti huu ulipata nafasi ya kuchunguza jinsi majukumu ya

kijinsia yanavyojitokeza katika ngano za Wanyankore.Jennifer (1994:3), alifanya utafiti na kugundua kwamba wanaume wameanza kusaidia wanawake kufanya kazi za nyumbani. Balisdya(1987:7),anaeleza kwamba ngano ni misemo itumiwayo kuelezea kitu kwa njia ya picha na kwa ufupi ili itoe maadili Fulani.

Alisema kwamba ngano hubuniwa kwa kushikamanishwa na utamaduni, desturi na hadhi ya jamii kulingana na mazingira na makusudi ya kurahisisha hali tofauti zilizo katika jamii. Kama kigezo cha kuonyesha picha ya jambo Fulani linalokusudiwa,mtazamo wa Balisdya kuhusu ngano umempa mtafiti changamoto ya kuchunguzajinsi majukumu ya mwanamke yanavyojitokeza katika ngano za Kinyankore.

Kipuri (1983), akitafiti juu ya visasili, na visasili ni aina ya ngano inayoeleza asili auchimbuko la jamii au mambo ya kiada kama mauti, ndoa, tahara nakadharika.Visasili katika jamii ya Wanyankore vinatuonyesha jinsi mwanamke amesawiriwa.Kwa hivyo mtafiti alichunguza jinsi majukumu ya mwanamke yalivyojitokeza katika visasili vya Kinyankore Kitsao (1980),Mwachofi(1987),na Arege,(2007), waliweza kubaini jinsi fasihi kama kipengele cha utamaduni inavyobadilika. Utafiti uliongozwa kuhusu utetezi wa haki za mwanamke katika jamii ya Wanyankore. Mwanamke katika jamii ya Wanyankore anatambua kwamba amedhulumiwa na kunyimwa haki.Kwa hivyo mtafiti anapaswa kuzingatia au kubainisha na kulinganisha jinsiwahusika wa kike na kiume walivyojengwa na kutafuta kiasi cha usawiri wa mwanamke . Kulingana na Mwachofi yeye alisema kwamba mwanamka, jamii nyingi za kiafrika ni za kuumei na humweka katika ngazi ya chini akilinganishwa na mwanamume.Ili kuinua haki za wanawake magharibu Ugandana yameweka mikakati ya kuboresha hadhi ya mwanamke utafiti huu ulilenga kubainisha ni kwa kiasi gani mahitaji ya wanawake waWanyankore yanavyopambanuliwa katika ngano.

SURA YA TATU

MBINU YA UTAFITI

3.0 Utangulizi

Mbinu na njia za utafiti ni dhana zinazofanya kazi kwa pamoja katika utafiti. Deusi (2011) anazitofautisha dhana hizo kwa kuwa, mbinu ni namna au jinsi ya mtu, anavyowezakufanikisha jambo lake. Mbinu ya utafiti ni namna inayomwongoza mtafiti kuchunguzo lake hadiakalipatia suluhu. Njia ni mpito wa kuimarishia mbinu. Bailey (1994) anasema kwamba, mbinu za utafiti ni hatua za kifalsafa za mtafiti,ambazo huzitumia katika kazi yake ya utafiti, na hasa namna atakavyokusanya data,kuzichambua na kuziandikia taarifa ya utafiti kuhusu usawiri wa mwanamke katika ngano.

Kwa hiyo, tunaweza kusema kuwa, mbinu za utafiti, ni jumla ya taratibu zote zinazotakiwa kufuatwa katika kazi ya utafiti, njia ni mikakati anayotumia mtafiti ili kufanikisha lengo lake. Mbinu za utafiti zipo nyingi, ni pamoja na usaili, umakinifu, maswali na majibu,mahojiano nakusoma machapisho. Sevenye na Robinson(2001), wanasema, njia za utafiti,humsaidia mtafiti akubalike katika jamii na kupewa taarifa bila hofu. Katika utafiti huu, data iliyotumika ilitukana na taarifa na majibu ya maswali kadhaa yaliyoulizwa kwa watoa uwanjani.

Kimsingi, data muhimu iliyo kusanywa ni ngano zinazohusiana na usawiri wa mwanamke. Katika sura hii, mtafiti alitaja na kueleza mbinu mwafaka zilizotumiwa katika kuendeleza utafiti huo.

3.1 Njia zilizotumika katika ukusanyaji wa data

Utafiti huu ni utafiti wa uchanganuzi matini iliyoshughulikiwa ni ngano za kinyankore. Mtafiti alikusanya data ambazo ni ngano kutoka kwenye vitabu mbalimbali mkiwemo kitabu cha karwemera (1978) na asili zingine. Mtafiti alichanganua na kutathimini ngano kwa mjibu wa jinsi zinavyopitisha usawiri wa mwanamke katika jamii ya Wanyankore.Utafiti huu utatekelezwa nyanjani. Mtafiti aliwasaili ana kwa ana wazee watakaoteuliwa kumwongoza katika kupata

ngano hamsini atakazatafuta kwao,zikihusu jinsia ,na zaidi zile zinazoangazia picha ya mwanamke.Atazirekodi ngano zote zitakazotolewa katika daftari lake dogo ambamo maelezo juuya maana na matumizi ya ngano hizo yataandikwa.Haitazamiwi kutumia hojaji kwa wingi, ispokuwa tu kwa wale wazee watakaokuwana shughuli zisizowaruhusu kushiriki kikao cha uso kwa uso. Mathalan ,lokesheni zote tata zilifikiwa na mtafiti mwenyewe binafsi; na pale ambapo patakuwa na uwezekano wa kuwakusanya pamoja wasawiliwa wote patafaa zaidi kwa kuwa hiyo itasaidia mno kwa upande wa gharama ya usafiri namuda wa kuwafikia .

Ndani mwa kila lokesheni mtatazamiwa kuwa na wasaidizi wawili wawiliwalioniongoza katika kuwapata wazee watatu kwa kila lokesheni tatu.Ili kupunguza gharama ya usafiri,mtafiti atahitaji kutumia pikipiki kwa kuwa ipo nauwezo wa kufika sehemu zote za wilaya kwa uharisi. Kuhusu mamboyafundishwayo jandoni data ilipatikana kwa kuwauliza maswali wazee wanao ongoza mafunzo hayo huku nikiyarekodi katika daftari langu dogo.Pia utafiti huu ni utafiti wa uchanganuzi matini iliyoshughulikiwa ni ngano za kinyankore. Mtafiti alikusanya data ambazo ni ngano kutoka kwenye vitabu mbalimbali mkiwemo kitabu cha karwemera (1978) na asili zingine. Mtafiti alichanganua na kutathimini ngano kwa mjibu wa jinsi zinavyopitisha usawiri wa mwanamke katika jamii ya wanyankore.

3.2 Njia ya mahojiano

Hii ni njia ya kupata data kwa kutumia maswali na majibu yanayotokana na mazungumzo kati ya mtafiti na watafitiwa Kothari(2008). Kombo na Tromp(2006) wanasema kuwa katika njia hiyo,mtafiti lazima awe na mada maalumu itakayoongoza mahojiano hayo. Wanapendekeza, kuwa katika njia hiyo,kirmbo kitumike kwa ajili ya kurekodi mambo mamba yote yatakayojadiliwa.

Kwa msingi huo, mtafiti aliweza kufanya mahojiano na kundi la watu lililoandaliwa kwa kuzingatia vigezo vya waswali ya mahojiano hayo. Manufaa ya njia hii ni kwamba, humsaidia mtafiti kupata mawazo, na mwelekeo.

Baadhi ya maswali yaliyoulizwa ni; jee, ngano za jamii ya Wanyankore zinamsawiri vipi mwanamke?, Ngano hizo zinawasilisha ujumbe gani kwa jamii?

3.3 Njia ya umakinifu

Ni njia ambayo humwezesha mtafiti kuwamo ndani ya mazingira halisi ya uptikanaji wa data zinazohitajika. Leary (2001) anapendekeza kuwa, njia ya umakinifu ni nzuri zaidi kwani humfanya mtafiti kupata data katika mazingira halisi ya watafitiwa kwa kujionea mwenyeweukweli wa jambo kama inavyoonekana katika udhatiwake. Ingawa Kahn (2011)anasisitizakwamba njia hii inafaa zaidi kutumika katika mambo ya kisayansi, lakini kwa Afrika, sayansi ili pewa kazi pana zaidi kuliko sayansi ya kingereza, ambayo kimsingi ni kemia, Biolojia na Fizikia.Njia hii ni mwafaka,tumeichagua kwa sababu,inayeweka wazi mazingira ya usimliaji wa ngano.

3.4 Udurusu wa nyaraka maktabani

Udurusu wa nyaraka maktabani ni mbinu inayopendekezwa na Leary (2001) na Kumar(2010), wanasema kwamba zipo data ambazo huweza kupatika katika nyaraka zilizotunzwa maktabani na kwenye mitindo ya kielektroniki. Data hizo zinaweza kutumika katika kazi ya utafiti,jambo la msingi ni kwamba lazima pawepo na uhusiano wa mada. Katika utafiti huu baadhi ya data zilikusanywa kwa njia ya kusoma na kuchambua maandiko mbalimbali yanayohusiana na ngano. Ukusanyaji wa data hizo ulifanyika katika chuo kikuu cha Kampala International University. Mbinu ya kudurusu maktabani humsaidia mtafiti kupata maelezoya ziada yanayoshadidia data za msingi ilikuwezesha kujibu maswali ya utafiti huu.

3.5 Sampuli ya watu katika ukusanyanji wa data

Sampuli ya watu katika kazi ya utafiti ni kundi la watu wazee ambao ni wenyeji katika maenao ya utafiti,ambao huongozana na mtafiti wa ukusanyaji wa data za utafiti. Mgogo (2012) anasema,tunalazimika kuomba sampuli ya watu ambao ni wenyeji wa eneo la kiutafiti ili kupunguzaugeni wa mtafiti. Kazi kubwa ya kundi hilo ni kumtambulisha mtafiti kwa watafitiwa,kuwashawisha watafitiwa wawe na ushirikiano na mtafiti,kupunguza hofu kwa watafitiwa kuhusu mtafiti kuelekeza watu wenye kuhifadhi data zinazotafutwa katika utafiti

huutulishirikiana na uongozi wa vijiji kupata sampuli ya watu watatu katika kila kijiji tulichokusanya data hizi. Tuliambatana nao wakati wa kukusanya data. Kwa kuwa ngano ni sehemu kubwa njemaya utamaduni wa jamii, tuliomba kamati za utamaduni za michezo vijijini, zikishirikiana nawenyeviti wa vitongoji ili kupata sampuli ya watu wenye sifa. Katika utafiti huu, tulipatawazawa namaeneo husika wenye uzoefu na kuwatambua watu wenye kuhifadhi data zinazotafutwa,kwaniwao wanajuana kwa sifa, mielekeo na tabia.

3.5.1 Zana za utafiti

Zana za utafiti ni jumla ya vitu vyote ambavyo mtafiti alivitumia katika kazi ya ukusanyaji wa data. Miongoni mwa vifaa hivyo ni kalamu na karatasi,simu ya mkononi kirimbo ngamizi na kamera.

3.5.2 Kalamu na karatasi

Kalamu na karatasi ni nyenzo za kuandikiya na kuhifadhiya maandishi. Kothari (2004),anasemakwamba kalamu ni zana za msingi katika utafiti wowote wa kitaalimu. Vifaa hivyo vilitusaidia kunukuu na kuhifadhi baadhi ya kumbukumbu muhimu, kama vile majina ya wataafitiwa, tareheya kukutana baadhi ya taarifa za mahojiano yetu na walengwa.

3.5.3 Simu ya mkononi

Hiki ni kifaa cha mawasiliano kati ya mtafiti na watafitiwa. Tulikitumia kifaa hicho kufanyamakubaliano ya muda na mahali pa kukutania ili kuweza kufanya mahojiano. Katika mazingirahayo,simu ya mkononi,ilirahisisha zoezi la kukusanya data, kwani mambo mengi ya makubaliano maalumu, kati ya pande mbili, yaani mtafiti na watafitiwa.

3.5.4 Kirimbo

Kirimbo ni kifaa kinachotumika kunasia sauti za watafitiwa masikanini. Tulikitumia kifaa hicho tulipokuwa tunakusanya data kwa njia ya mahojiano na uchunguzi wa data makini. Taarifazilizorekodiwa katika kirimbo,tulizitumia katika hatua ya uchambuzi wa data.

3.5.5 Ngamizi

Ni kifaa kwa ajili ya kucharazia maandishi. Tulikitumia kifaa hicho katika mambo mawili; kwanza,kukusanyia data za upili katika wavupepe baada ya kunganishwa katika mtandao, pilitulikitumia wakati wa kuchapa ripoti ya tasnifu hii, ili iweze kusomeka katika maandishi.

3.6 Uchanganuzi wa data

Ngano zote zilikazokusanywa zilichanganuliwa kwa njia ya kimaelezo kulingana namadhumuni ya utafiti.Maelezo hayo yalihusu kubainisha jinsi ngano zinavyomsawiri mwanamke kamainavyojitokeza katika ngano za Wanyankore. Uchunguzi ulihusisha ukaguzi wangano moja baada ya nyingine kwa njia ya kuziainisha kulingana na majukumu yake.Hatimaye, muhtasari ulitolewa kwa kubainisha zile ngano zinazomsawiri mwanamke kwa picha ya uongozi ,utawala,udalimu, unyanyasaji uchumi,ubibi n.k

3.6.1 Vyanzo vya data

Data zilizotumika ndani ya kazi hii ni za aina mbili; data zilizopatikana kutokana na mkusanyiko wa majibu ya moja watafitiwa, ambazo huitwa data za msingi. Pili, data zilizopatikana kutokana na kutalii kazi tangulizi, ambazo huitwa data za upili, hupatikana katikavitabu, tasnifu, majarida,magazeti n.k

3.6.2 Data za msingi

Hizi ni data ambazo zilipatikana kutoka kwa watafitiwa baada ya kuulizwa maswali au kujadiliana na mtafiti juu ya mada ya utafiti huu. Kothari (2003) anasema,mtafiti huzikusanya mwenyewe kutoka masikanini. Masikanini ndiko wanakoishi watu.kusiko watu k.v uwandani hakufanyika utafiti wa kijamii. Katika utafiti huu, data zilizowasilishwa zilipatikana katika vijiji vya Kateete, Ruhunga na Rwantsinga.

3.6.3 Data za upili

Hizi ni data ambazo zilipatikana katika machapisho vikiwemo; vitabu, majarida, tasnifu,

magazetina matini zenye uhusiano na kazi hii. Kazi hiyo ilifanywa na mtafiti ili kujiongezea maarifa na ujuzi wa kukamilisha utafiti huu. Mwali hufundwa na wajuzi watanguzi, watu wazima, wenye tajiriba za uhalisiya wa maisha.

3.7 Uteuzi wa walengwa

Walengwa ni kundi dogo linalowakilisha kundi kubwa katika kazi ya utafiti. Creswell namwenzake (2009), Kumar (2013),Kombo na Tromp (2006) wanaeleza kwamba, walengwa ni kundi wakili la watafitiwa, linaweza kutoa majibu ya maswali ya mtafiti. Webster (1985) anasema, kundi la walengwa ni kundi la watu wachache, lililoteuliwa kutoka katika kundi la watu wengi, kwa ajili ya kufanyiwa utafiti. Katika kazi za utafiti, walengwa hupatikana katika makundi tofauti tofauti kama vile wanakijiji, wanafunzi, walimu,n.k. Cohen na Lawrence(2000) na Bryman(2004) wanasisitiza kuwa, kiwango cha ukubwa wa walengwa ,huamliwa na mtafiti mwenyewe kutokana na sababu alizonazo. Miongoni mwa sababu hizo,ni aina ya utafiti, madainayohusika, kiasi cha raslimali alizonazo mtafiti,raslimali zinazohusishwa ni muda, fedh za vifaa vya kuendesha utafiti. Katika utafiti huu, walengwa ni watu waliohifadhi ngano za jamii ya Wanyankore.

3.8 Njia za kupitia walengwa

Katika kazi ya utafiti,zipo njia zinazopendekezwa na wataalamu ili zitumike kupata walengwaTromp na Kombo(2006) wanapendekeza njia mbili. Njia ya kubahatisha ambayo mtu yeyote huingizwa katika kundi bila kutumia kigezo chochote. Njia ya matabaka, mtu huingizwa katika sampuli kulingana na vigezo vitakavyowekwa na mtafiti. Wanasisitiza kuwa, njia ya matabaka hutumika katika utafiti wa mambo ya kale, au katika mada nyeti kama utoaji wa mimba, umalaya, magonjwa,na watoto wa mitaani. Mada kama hizi zisipotafutiwa kundi maalumu lawatafitiwa, ni rahisi sana, kwa mtafiti kushindwa kupata data halisi.

3.9 Uteuzi wa sampuli

Mbinu ya uteuzi makusudi itatumiwa katika kutafuta data kuhusu ngano juu ya jinsia. Mbinu hii iliongozwa na malengo maalum ya utafiti ambayo kiini hasa ni kuchunguza jinsi ngano za Wanyankore zinavyomsawiri mwanamke kupitia kwa majukumu aliyopewa.Ngano zinazohusu ujumbe juu ya hadhi ya mwanamke zilikusanywa kutoka kwa wazee wenye umri wa miaka

hamsini na tano na zaidi walio na uelewa mwingi wa lugha ya kinyankore yaani; wane kutoka kwa kila lokesheni tatu za wilaya hiyo yaMbarara magharibu. Wazee hao walitegemewa katika utafiti huu kwa kuwa umriwao wa zaidi ya miaka hamsini na tano huwapa fursa ya kutoa ushauri na kauli maalmu katika miktadha mbali mbali ya kijamii hasa matangani, arusini, tohara na sherehe za kifahari kama za mavuno na hafla za kisasa. Jumla ya methali kumii na tarajiwa kukusanywa ili zichanganuliwe kulingana na majukumu na mielekeo yake hasa kuhusu uana.

Jedwali Na.3.2: uteuzi wa mahojiano

Kijiji	Wanawake	Wanaume	Jumla
Kateete	2	2	4
Ruhunga	2	2	4
Rwantsinga	2	2	4
Wazee wengine	4	4	8
Jumla	**10**	**10**	**20**

Chanzo ni mtafiti (2017)

Njia za uchambuzi wa data

Kipengele cha uchambuzi wa data kinahitaji umakini, utulivu na ufahamu mkubwa. Katika hatuahii, mtafiti anasauriwa kuzingatia mambo muhimu. Kombo na Tromp (2006), wanasema, kwanza ni lazima mtafiti azijue data zisizohitajika na aziondoe katika uhambuzi wake. Kothari (2003) anasema, katika utafiti wa kiulimbe, baada ya kukusaya data, mtafiti anapaswa kuzichambua data hizo kulingana na matarajio ya utafiti huo. Uhambuzi humsaidia mtafiti kupata ukweli wa madhumuni aliyojiwekea.

Taasis ya Elimu Uganda (2003) wanasema data, hutoa jibu la swali la utafiti na ili matokeo ya utafiti ya weza kuaminika lazima kukubalika lazima yachambuliwe vizuri. Data za utafiti huwa nyingi na mara kadhaa huwa katika mchanganyiko mkubwa. Mtafiti hulazimika kuzichambua kwa umakini ili aweze kutoa taarifa kamili kwa wasomaji wa kazi hiyo, kulingana na lengo lakazi yake. .

Best na Kahn (1987), wanapendekeza njia zinazofaa kutumika katika uchambuzi wa data nazo ni; kutumia asilimia endapo kuna idadi kubwa ya watafitiwa, kuchambua data kwa kutumia

wastani, hutumika ili kuelewa watu wanasema nini juu ya jambo Fulani, uchambuzi wa data kwakigezo cha uwiano, hutumika ili kupata kiasi cha uhusiano wa ongezeko au upungufu wa kipengele kimoja dhidi ya kingine.

Hata hivyo, katika utafiti huu tumetumia njia ya kimaelezo ambayo inapendezwa kutumika katika utafiti wa mambo ya sayansi ya kijamii Kothari (2008). Mkabala wa kimaelezo umetumika kwa sababu utafiti huu, hauhitaji data za uwiano na asilimia bali umejikita katika kutafuta maelezo ya kina, ukweli na uthibitisho.

Hitimisho

Sura hii imeeleza kwa kina njia au mbinu zilizotumiwa na mtafiti wakati wa ukusanyaji wa data za utafiti huu. Baadhi ya njia hizo ni mahojiano pia kuna maelezo ya matumizi ya vifaa vilivyotusaidia katika upatikanaji na uhifadhi wa data zetu, miongoni mwa zana hizo ni, kirimbo, kalamu na karatasi baada ya kukamilisha sura tatu yenye mbinu za kukusanya data, tunaingia sura ya nne yenye vipengele vya uwasilishaji na uchambuzi wa data.

SURA YA NNE

UWASILISHAJI NA UCHAMBUZI WA DATA ZA UTAFITI

4.0 Utangulizi

Katika sura hii, mtafiti amehudhurisha majibu ya maswali yaliyopatikana katika mahojiano pamoja na taarifa alizozipata katika majadiliano na uchunguzi makinifu, uliofanyika.

4.1 Uwasilishaji wa data

Uwasilishaji na uchambuzi wa data ni hatua muhimu katika kazi yoyote ya utafiti, katika hatuahii mtafiti amewasilisha taarifa zilizokusanywa na kuzifanyia upembuzi makini kwa kuzingatia malengo yaliyokusudiwa katika utafiti huu. Lengo kuu la utafiti ni kukusanya ngano, kuziainisha,kuzichunguza kwa undani na kuonesha namna zinavyowasawiri wahusika wanawake. Madhumuni maalumu ya utafiti yalikuwa;

(a) .Kujadili jinsi mwanamke amesawiriwa katika ngano za kinyankore.

(b).Kuchanganua nafasi na majukumu ya mwanamke kwa mtazamo wa ngano za kinyankore.

(c).Kujadili haki za mwanamke katika jamii ya Banyankore. Ili kufikia lengo la utafiti huu, maswali mawili yaliulizwa;

i Kwa namna gani, ngano za kinyankore huwasawiri wanawake kwa mtazamo hasi katika jamii ya Mbarara.?

iiNi ujumbe gani unaopatikana katika ngano za Kinyankore.?

Kabla ya kufikia hatua ya uwasilishaji wa data, hatua zifutazo zilizingatiwa. Kwanza, mtafiti ilirekodi ngano kwa kutumia kirimbo,vikiwa katika lugha ya Kinyankore, hatua ya pili ilikuwa kuvitalijimu kwa lugha ya Kiswahili, hatua ya tatu, ni kuonesha matukio muhimu katika ngano kama zilivyochunguzwa, hatua ya nne, ilikuwa ni kuchunguza namna mhusika mwanamke anavyosawiriwa na ujumbe uliofichwa na wahenga ndni ya ngano hizo. Data zilizowasilishwa katika kazi hii matikeo ya taarifa za data zilizochambuliwa. Kila swali lililoulizwa katika hojaji za mtafiti limewasilishwa kwa kujitegemea. Swali la kwanza liliuliza, jee ni kwa namna gani, ngano za Wanyankore huwasawiri wanawake? Majibu ya swali hilo yalichambuliwa kwa kuongozwa na ndharia ya ufeministi iliyojikita kufafanua mtazamo wa jamii ya Wanyankore

kuhusu wanawake.

4.3 Usawiri wa mwanamke katika ngano za jamii ya Wanyankore.

Ngano zilizokusanywa na kupembuliwa kiutafiti katika jamii ya Wanyankore, tumetambua kuwa, fasihi ya Wanyankore kupitia kijitanzu cha ngano, humsawiri mwanamke katika mtazamo hasi, jambo hilo limejidhihirisha katika baadhi ya ngano zilivyokusanywa ndani ya jamii hiyo.Katika uchanganuzi huu mtafiti alitumia jumla ya wahojiwa Hamsinina tano (45).Wakati wa utathimini mtafiti alitumia herufi (K) kuwasilisha kijiji cha Kateete, (RW) kuwasilisha kijiji Rwantsinga na (R) kuwasilisha kijiji Ruhunga.

4.4 Tathimini ya hojaji na mahojiano

Mtafiti aliwapa hojaji wahijiwa kumi na tano kutoka kila kijiji. Mtafiti alikuwa nalengo la kupata habari kuhusu usawiri wa mwanamke katika ngano za Wanyankore katika wilaya ya Mbarara.Wahojiwa walipoulizwa kutaja jinsia zao majibu yao yalikuwa;

Jedwali 4:1 jinsia ya wahojiwa

Kijiji	Kiume	Kike
K	11	09
RW	09	13
R	07	08
Jumla	27	30
Asilimia	47	53

Mtokeo ya uwanjani yalionyeshwa kuwa;

Wahojiwa Ishirini na saba yaani asilimia (47%) walikuwa wanaume na wahojiwa thelathini yaani asilimia (53%) walikuwa wanawake.

Pia wahojiwa waliulizwa kudhihilisha umri wao na majibu yao yalikuwa kama yafuatayo;

Jedwali 4:2 umri wa wahojiwa

Kijiji	50-60	61-70	71-80	81-zaidi
K	06	04	09	03
RW	08	06	04	04
R	04	02	05	02
JUMULA	18	12	18	09
ASILIMIA	33	22	33	15

Kulingana na matokeo yaliyotokea uwanjani, wajibu kumi na nane yaani asilimia thelathini na tatu(33) walikuwa na umri wa miaka kati ya Hamsini na Sitini, wahojiwa kumi na wawili yaani asilimia ishirini na mbili walikuwa kati ya umri sitini na moja na sabini (22), wahojiwa kumi na nane yaani asilimia thelathini na tatu walikuwa kati ya umri sabini na moja na themanini (33), wahojiwa tisa yaani asilimia kumi na tano (09) walikuwa na umri wa themanini na moja na zaidi. Isitoshe wahojiwa walipoulizwa ikiwa wanaujuzi na tajiriba ya usawiri wa mwanamke katika ngano za Wanyankore wilayani Mbarara walijibu ifuatavyo;

Jedwali 4:3 je kwa namna gani ngano za Wanyankore kumsawiri mwanamke kwa mtazamo hasi katika wilaya ya Mbarara?

KIJIJI	NDIO	HAPANA	KIASI KIDOGO
K	15	01	04
RW	19	0	03
R	12	01	02
JUMLA	46	02	09
ASILIMIA	81	03	16

Kwa hivyo kulingana na matokeo ya uwanja, wahojiwa Arobaini na sita(81%) walisema kuwa walisawahi kusikia usawiri wa mwanamke katika ngano za wanyankore katika wilaya ya Mbarara pamoja na mtazamo hasi, wahojiwa wawili walijibu kuwa hawajawahi (3%)na tisa(16%) walisema kwamba wamezisikiahali hizo na kushughulikiakwa kiasi kidogo.Aidha mtafiti alipowahoja wahojiwa wake kuhusu ujumbe unaopatikana katika ngano za Wanyankore walijibu haya.

Jedwali 4:4 ujumbe unaopatikana katika ngano za Wanyankore kuhusu usawiri wa mwanamke wilayani Mbarara.

KIJIJI	KIUTAMADUNI	KIJAMII	KIFAMILIA	KIMAPENZI
K	04	07	03	07
RW	03	05	04	08
R	05	07	0	04
JUMULA	12	19	07	19
ASILIMIA	21	33	12	33

Kwa hiyo kulingana na matokeo ya uwanja,wahojiwa kumi na wawili (21%) kuna ujumbe unao husu usawiri wa mwanamke kijamii katika ngano za Kinyankore,wahojiwa kumi na tisa (33%)kuna ujumbe unaopatikana katika ngano za Kinyankore unao husu usawiri wa mwanamke kifamilia, wahojiwa saba (12%)walisema kwamba kuna ujumbe unaopatikana katika ngano za Kinyankore unao husu usawiri wa mwanamke kimapenzi na wahojiwa kumi na tisa (33%) naowalisema kwamba kuna ujumbe unao husu usawiri wa mwanamke katika ngano kiutamaduni. Aidha wahojiwa waliojibu ujumbe unopatikana katika ngano za Kinyankore kuhusu usawiri wa mwanamke walisisitiza kwamba ndio ngano zina ujumbe unaoyesha usawiri wa mwanamke kifamilia na kiutamaduni.

Hali kadhalika wahojiwa walipoulizwa, kwa nini mwanamke anatazamiwa kwa mtazamo wa hasi kulingana na ngano za Wanyankore? Walijibu ifuatavyo;

Jedwali 4:5 mtazamo hasi wa mwanamke katika ngano za kinyankore

KIJIJI	NDIO	HAPANA	KIASI KIDOGO
K	13	02	06
RW	12	01	05
R	10	01	07
JUMULA	35	04	18
ASIMILIA	61	7	32

Kwa mujibu wa data iliyokusanywa uwanjani wahojiwa thelathini na tano(61%) walisema kwamba mwanamke anatazamiwa kwa mtazamo wa hasi katika ngano za Kinyankore. Isipokuwa wanne (07%) walijibu hapana, wahojiwa wanne walipoulizwa kwa nini walikana walijibu kwamba hawakuna na ujuzi wowote juu ya ngano zinavyo msawiri mwanamke. Wahojiwa kumi na nane (28%) walijibu kiasi kidogo.

Fauka na hayo mtafiti alipowauliza juu ya vyanzo vya mtazamo hasi wa mwanamke katika ngano za Kinyankore katika jamii ya wanyankore wilayani Mbarara walisema kwamba vyanzo ni vingi sana ila tu vyote husababishwa na ubinadamu,yaani binadamupopote pale apatikanapo huwa lazima kutokea mvutano wa usawiri wa mwanamke.

Isitoshe mtafitialipowauliza wahojiwa wake ikiwa mjina, vitendawili, nyimbo namethali vina msawiri mwanamke kivipi katika jamii ya Wanyankorewalijibu kama ifuatavyo;

Jedwari 4:6 je majina, nyimbo, vitendawili na methali humsawiri mwanamke kivipi katika jamii ya wanyankore?

Kijiji	Ndio	Hapana	Kiasi kidogo
K	10	02	02
RW	15	01	06
R	13	03	05
Jumla	38	06	13
Asilimia	67	10	23

Matokeo ya uwanjani yalidhihirisha kuwa asilimia sitini na saba (67%) ya wahojiwa walijibu kwamba majina, nyimbo, vitendawili, na methali za Kinyankore zina dhima kubwa katika jamii ya wanyankore haswa hasa kusawiri hali ya maisha ya mwanamke na ndiyo sababu anasawiri kwa mtazamo hasi katika jamii ya wanyankore.

Majina haya ni kama vile; Zinkuratiire, Rubonamahaano, Tinyefuuza, n.k. kwa upande wa methali walitaja kama vile;omukazi arebeerya omwireembo, omukazi tajiira waabo n.k. kwa upande wa nyimbo walitaja mifano ya nyimmbo za Karwemera nk.

Kabla ya kufikia hatua ya uwasilishaji wa data, hatua zifutazo zilizingatiwa. Kwanza, mtafiti ilirekodi ngano kwa kutumia kirimbo,vikiwa katika lugha ya Kinyankore, hatua ya pili ilikuwa kuvitalijimu kwa lugha ya Kiswahili, hatua ya tatu, ni kuonesha matukio muhimu katika ngano kama zilivyochunguzwa, hatua ya nne, ilikuwa kuchunguza namna mhusika mwanamke anavyosawiriwa na ujumbe uliofichwa na wahenga ndni ya ngano hizo. Data zilizowasilishwa katika kazi hii matokeo ya taarifa za data zilizochambuliwa. Kila swali lililoulizwa katika hojaji

za mtafiti limewasilishwa kwa kujitegemea.

4.5 Unukuzi na tafsiri za ngano

Mtafiti aliordhesha ngano tisa za kinyankore na zimewakilishwa na kodi NGA 001 hadi NGA 09 (Kiambatisho C)

4.5.1 mvumilivu

katika ngano **NGA 01**, mwanamke anasawiriwa kuwa mvumilivu kwa sababu tulimona akivumilia pale ambapo yai mume we alilopata kutoka shamba wakati waliokuwa wakilima akaliweka kwenye kikapu. Yai hilo lilinenepa na kuwa kubwa kuliko kikapu. Aliliingiza kwenye chumba chake likaendelea kunenepa na kujaa chumba kizima akashindwa mahali pa kuliweka. Na siku moja yai hilo lilipasuka na mkatoka mnyama mkubwa anayetisha na akameza mbuzi, watoto, bata, na vitu vingine alivyokuwa navyo nyumbani..... wakati mume we alipokuwa akichunga ng`ombe. Mwanamke aliamua kumuita ili aje aue huyo mnyama..... baada ya mume we kuitwa aliua mnyama huo wakapata vitu vyao vyote na watoto.

4.5.2 Mvumilivu kwa mume we

Katika **NGA 02**, mwanamke anasawiriwa kuwa mvumilivu kwa mume we kwa sababu,''.....''''walipokuwa wakisafiri ili wapate chakula cha watoto wao, mvua ilinyesha na kando ya njia kulikuwa jumba karibu .....''

Nyuma ya jumba hilo kulikuwa na maiti kadhaa. Hilo jumba lilikuwa la joka lakini wao hawa kujua. Joka hilo lilikuja na kuwapata humo ndani na likawaambia ''niko na njaa na kwa hivyo mnipikie chakula yaani mtoto mmoja ni mle''

.....mwanamume alimwambia mke wake kwenda nyuma ya jumba akatoa maiti mmoja na kupikia joka. Mke alifanya kama alivyoshauliwa na mume we.....

Mwanamke alikuwa akifanya hivyo kila mara akiambiwa na mume we.''.....''

4.5.3 Mlezi wa watoto

Katika NGA 05,mwanamke anasawiriwa kuwaMlezi wa watoto.

Katika ngano hii tunamona Kataroogo baada ya mke we kufa na kuacha watoto wadogo, Katoroogo alijaribu kuwalea watoto hao vizuri lakini alishindwa. Aliamua kutafuta mke ili aweze kuwalea vizuri watoto. Na kwa hivyo katika jamii ya wanyankole kulea watoto ni kazi ya wanawake.....

4.5.4 Mwanamke hafichi siri

Katika **NGA 06,** mwanamke anasawiriwa kuwa hafichi siri kwa sababu tunamona Ajuzi mmoja aliyeitwa Nyamishangi, alikuwa masikini asiye na ndugu wanaomjali..... alikuwa akiomba omba chakula kijijini. Siku moja, Nyamishangi alishika jembe lake na kwenda shambani kutafuta viazi .....

Alipokuwa karibu kwenda nyumbani, aliona mdudu Fulani, ingawa hangemsaidia kwa vyovyote aliamua kumuokota na kumchukua nyumbani ..... Nyamishangi alipofika nyumbani aliumwa na njaa na kuanza kulia kama kitoto kikembe..... Yule mdudu alikuwa'' Ewe ajuza Ewe ajuza mbona unalia? Unataka nini?..... lakini alijibu mimi ni maskini sana sina chakula lakini vile vile sina mtoto wa kunituliza. Yule mdudu akasema nivunje utapata mtoto wa kiume.

Alivunja na mkatoka mvulana mzuri sana na vitu vingine vingi sana. Na Nduhuura alimwambia Nyamishangi hakukuambia mtu yeyote alivyo toa hivyo vitu vyote siku yeyote.

Siku moja, dada yake Nyamishangi aliyeitwa ..... Alimuuliza ''ulitoa wapi hivi vitu vyote?Walikuwa masikini lakini siku hizi umetajirika.Nyamishangi akasema mungu alijibu maombi yangu. Dadake aliapa kutorudi kwa Nyamishangi.

Nyamishangi alimpenda sana Nkwanzi na hangekubali watengane kwa hivyo aliamua kumwambia Nduhuura hakuwepo. Hakujua kuwa kulikuwa na kasuku ambaye angemshitaki Nyamishangi alielezea Nkwanzi siri yote na alipomaliza hivi, kasuku alianza kuimba.....

4.5.5 Mtafutaji wa chakula

Katika **NGA 09,**mwanamke alikuwa anatafuta chakula cha familia yake kwa sababu katika kijiji chake kulikuwa na ukosefu wa chakula. Kwa hivyo aliamua kusafiri kwenda kutafuta sehemu kulikuwa na chakula..... Alipofikakatiaka familia moja alimwelezea mwanamke huo eti, hata hapa nilipo, nimekuja kutafuta chakula ukiwa na chochote, tafadhali nigawiye; unisaidiye

Pia tunamona mwanamke mwingine naye pia kwenye kijiji chake kukawa ukosefu wa chakula. Bi kajumba alikosa cha kupika naye akaenda kutafuta chakula kwenye kijiji kingine.....

4.5.6 Mwanamke anasawiriwa kuwa si mtu mwenye roho nzuri kwa watoto asiyewazaa

Katika **NGA 07** kwa sababu tunamona mamake wa kambo Kirungi hakumhisi vizuri baada ya mamake kufaa. Mamake wa kambo aliamua kutengeneza kikapu kikubwa sana na kifuniko pia. Alipomaliza ..... Kirungi alipofika nyumbani akapata mama wa kambo amechukua chungu cha kusongea mtama ameweka maji na kuyaweka kwenye moto, anajiandaa kusaga mtama. Mama wakambo akamwambia ''kaa ndani ya kikapu hicho nione kama waweza kuingia'' Kirungi aliingia punde tu alipoingia mwanamke huyu alileta maji yale moto na kumwagia na kuleta kifuniko na akafunika. Alimchukua kwenye ziwa na kuwakuta wavivu..... walimsaidia kuweka Kirungi kwenye mti katikati ya maji.

4.5.7 Utengenezaji vikapu

Katika jamii ya Wanyankole, kutengeneza vikapu ni kazi mhimu pia. Katika **NGA 07** tunaona mwanamke akitengeneza kikapu na kuhakikisha kuwa kina ukubwa wa kutosha.

4.5.8 Kusaga mtama

Katika ngano **NGA 09,** Bi Kajumba anapofika, anakuta Yule mwanamke akisaga mtama na anasikia mlio wa mawe ambayo Wanyankole hutumia kusaga mtama.....''alikuwa huyo mwanamke akisaga mtama nyuma ya nyumba. Aliita kwa kuwa alikuwa alikuwa akisikia mlio wa jiwe la kusagia mtama. Na kajumba hakujibiwa kwa hivyo alifuata sauti aliyokuwa akisikia aliona Yule mke na wakasalimiana''

4.5.9 Mwanamke nikiumbe mwenye roho mgumu katika jamii

Katika jamii ya Wanyankole mwanamke anasawiriwa kuwa kiumbe. Katika NGA 04, Chui na Sungura walikuwa marafiki wa dhati. Siku moja sungura alimtembelea chui na mkewe walimfurahia sana na sungura akanoa kisu na kumchinjia mbuzi.

Baada ya muda Fulani, sungura naye akatuma kwamba angeenda kumtembelea chui..... Chui alimwambia mkewe kuwa achimbe shimo amzike humo huku amesimama ili sungura akija amwambie kuwa alikufa. Mke we alifanya kama alivyoambiwa..... kwa sababu tunamona mwanamke akichimba shimo na kumzika mume we. Kwa kuwa alikuwa hataki kumchinjia mbuzi rafiki ye kama alivyomfanyia.

4.6 Usawiri chanya wa mwanamke katika ngano za Kinyankole

Ngano zilizokusanywa na kupembuliwa katika jamii ya Wanyankole, tumetambua kuwa, fasihi

ya Wanyankole kupitia kijitanzu cha ngano, humsawiri mwanamke katika mtazamo chanya, jambo hilo limejidhihirisha katika baadhi ya ngano zilizokusanywa ndani ya jamii hiyo.

Hitimisho

Katika kipengere hiki, tumeonesha baadhi ya ujumbe unaojitokeza katika ngano zinavyowasawiri wanawake kwa mtazamo hasi pekee. Ujumbe uliyopatikana ni maelekezo ya kuwa, wanawake ni watendaji kazi wakubwa zaidi kuliko wanaume. Wanaume tusuwadharau wanawake.Wao wana nafasi kubwa zaidi kijamii kwa mwanamke akiwa hana mume we naye pia hawezi kutenda hayo yote anayetenda. Mwanamke ni mvumilivu na mlezi wa watoto, watoto hao ni pamoja na wanaume wote. Ni wajibu wa kila mtu katika jamii kutambua na kuthamini mchango hasi unaofanywa na mwanamke katika jamii zetu. Yeye ni dada, fupi asiyetiiwa na kuthaminiwa na kaka zake zote wote? Yeye ni binti wa baba, kwamba ni mdogo wa mama wa baba? Yeye ni mke, waziri mkuu wa ndoa zote? Yeye ni shangazi, baba wa kike, huku yuko kule yuko. Kuna mtoto wababa, wa kakake atakayethubutu kumnyanyasa? Yeye ni nyanya, malkiya dikiteta wa uzawa. Yeye mkwe, mke wa mjomba. Yeye ni mamamkwe (ama akaozesha binti yake, ama kaolewa yeye na mtoto wa baba au mama, ni shemeji, wote wawili) na mwisho yeye ni shemeji, (mke wa kaka au wa mama_ndugu mdogo wa kaka). Kwa vyeo vyote hivi ailani, mwanamke kapewa haki kubwa mno. Baada ya kukamilisha uchambuzi huu wa data sura hii,sura inayofuata tumezungumzia kuhusu maoni na mapendekezo katika tafiti zijazo.

SURA YA TANO

MUHTASARI, MATOKEO YA UTAFITI NA MAPENDEKEZO

5.0 Utangulizi

Katika surah ii kuna muhtasari wa kazi nzima, matokeo ya utafiti yameelezwa kwa kifupi pamoja na mapendekezo yaliyopatikana kwa watafitiwa, kuna mapendekezo serikalini, mapendekezo kwa ajili ya jamii nzima.

5.1 Muhtasari wa matokeo ya utafiti huu

Lengo la kwanza la utafiti huu ni kutambua kama ngano za wanyankole zinaonyesha jinsi mwanamke amesawiriwa katika ngano za Kinyankole. Mwanamke anasawiriwa kuwa mvumilivu, mlezi wa watoto, mvumilivu kwa mume we, mwanamke hafichi siri, mtafutaji wa chakula, mwanamke anasawiriwa kuwa si mtu mwenye roho nzuri kwa watoto asiyewazaa, utengenezaji vikapu, kusaga mtama, na mwanamke ni kiumbe mwenye roho mgumu katika jamii.

Utafiti huu ulifanywa kuhusu jinsi ngano za Wanyankole zinavyoonyesha usawiri wa mwanamke wa jamii hiyo na kudhihihirisha kuwa mwanamke amesawiriwa sana katika ngano za jamii ya Wanyankole.

Usawiri wa mlezi wa watoto ndio unajitokeza sana katika ngano kuliko zingine zozote. Katiaka jamii ya Wanyankole vilevile, asilimia zaidi ya tisini ya familia katika jamii ya wanyankole wanawake ndio walezi wa watoto. Vile vile mwanamke anasawiriwa kuwa ni mvumilivu kwa mume we na jamii, pia usawiri huu umejitokeza sana katika ngano. Umejitokeza zaidi ya ngano ya nne na vile vile katika jamii ya Wanyankole kila familia mwanamke ndiye anaye fanya juu chini ili familia iendelee.

Vile vile zaidi ya 5% ulezi wa watoto unajitokeza katika wanaume. Kwa hivyo wanaume wanaposimuliwa ngano, fanani huchukua mda wake kulelezea jinsi wanawake wanavyosawiriwa na hadhira yao ambayo mara nyingi huwa ni wanawake kulea watoto.

Pia mwanamke amesawiriwa kuwa, mtengezaji wa vikapu, kusaga mtama, mwanamke anasawiriwa kuwa si mtu mwenye roho nzuri kwa watoto asiyewazaa, mwanamke ni kiumbe mwenye roho mgumu katika jamii, mvumilivu, mvumilivu kwa mume we, mwanamke hafichi siri na mtafutaji wa chakula umejitokeza sana kuliko nyingine yoyote katika ngano zilizoshughulikiwa inajitokeza katika zaidi ya 50% ya ngano. Vile vile katika jamii, zaidi ya 90%

ya familia za wanyankole wana watoto. Hayo yanaonyesha athari ambayo ngano ziko nayo katika maisha ya Wanyankole. Wanawake katika jamii ya Wanyankole wanafanya hivyo kama ngano zilioteuliwa.

Utafiti huu, umegundua kuwa kila ngano ina onyesha usawiri wa mwanamke. Hii inamaanisha kuwa kwa kutegemea sampuli hii ya ngano za Kinyankole, kila ngano ya Kinyankole ina usawiri wa mwanamke ndani yake. Kwa hiyo, ngano za Kinyankole zinakuwa na usawiri wa mwanamke ambao hupitishwa. Hili linathibitisha lengo la kwanza la utafiti huu ambalo lilikuwa ni kuonyesha jinsi mwanamke amesawiriwa katika ngano za Kinyankole.

Lengo la pili ni kuchanganua nafasi na majukumu ya mwanamke kwa mtazamo wa ngano za kinyankole. Ngano za Kinyankole hudhihilisha mitazamo ya watu kuhusu maisha ya watu na huchota jazanda zake kutokana na mazingira maalum. Kwa mtazamo huo huo, utamaduni hutokana na mazingira maalum ya kijamii na picha kamili yamielekeo ya maisha hujitokeza muno humo katika kijinsiayanavyojitokeza katika ngano za Wanyankole. Kwa hivyo ngano za Kinyankole huonyesha majukumu ya mwanamke katika ngano na majukumu ni yafuyatayo; kuwa mvumilivu kwa mume we, kutafuta chakula cha familia yake, kulea watoto, mvumilivu katika jamii, kusaga mtama, kutengeneza vikapu,kulima, mwanamke ni kiumbe mwenye roho mgumu katika jamii.kwa hivyo majukumu hayo yanajitokeza katika zaidi ya asilimia 95% ya ngano. Vile vile utafiti umegunduwa kwanba wanaume wameanza kusaidia wanawake kufanya kazi za nyumbani. Katika ngano zilizoshughulikiwa zinajitokeza zaidi ya asilimia 60% ya ngano.

Lengo la tatu ni kujadili haki za mwanamke katika jamii ya wanyankole. Ngano zilizoshughulikiwa hazikuonyesha haki yeyote ya mwanamke kwa sababu mwanamke katika jamii ya Wanyankole anatambua kwamba amedhulumiwa na kunyimwa haki. Kulingana na utafiti huu wanaume wana haki zao kwa kiasi kikubwa kuliko wanawake katika ngano za Kinyankole. Ndiyo sababu mwanamke amesawiriwa sana katika ngano za Kinyankole. Kwa hivyo katika jamii nyingi za kiafrika ni za kiume na humweka mwanamke katika ngazi ya chini akilinganishwa na mwanamume. Kwa hivyo kwa kiasi kikubwa mwanamke hupambanuliwa katika ngano za Kinyankole.

5.1.1 Usawiri chanya wa mwanamke

Utafiti huu umebaini kuwa, katika jamii ya Wanyankole, zipo ngano ambazo humsawiri mwanamke katika mtazamo chanya, mwanamke anapewa uwezo wa kutenda mambo kama mwanaume. Jamii ya Wanyankole, inakubali kwamba, mwanamke ni mvumilivu katika adha za maisha, mwanamke ni mlezi mwenye uwezo wa kumtimizia mtoto mahitaji yake muhimu, mwanamke anastahiki kuthaminiwa kipekee. Kutokana na majibu ya utafiti huu, ni wazi kuwa, iwapo jamii ya Wanyankole ingezingatia maadili yaliyomo katika ngano hizo, mivutano isiyokuwa lazima kati ya mwanamke na mwanaume ingepungua kwa sababu kila jisi ingejuwa nafasi yake na wajibu wake wa kijamii.

5.2 Usawiri wa mtazamo hasi wa mwanamke

Utafiti huu umebaini kuwa, katika jamii ya Wanyankore, zipo ngano ambazo humsawiri mwanamke katika mtazamo hasi, mwanamke anapewa uwezo wa kutenda mambo kama mwanamume. Jamii ya Wanyankore, inakubali kwamba, mwanamke ni mvumilivu katika adha za maisha, mwanamke anastahiki kuthaminiwa kipekee. Kutokana na majibu ya utafiti huu, ni wazi kuwa, iwapo jamii ya Wanyankore ingezingatia maadili yaliyomo katika ngano hizi. Mivutano isiyokuwa ya lazima kati ya mwanamke na mwanamume ingepungua kwa sababu kila jinsi ingejuwa nafasi yake na wajibu wake kijamii.

5.3 Ujumbe katika ngano za jamii ya Wanyankore.

Ngano zilizopata nafasi ya kuangaliwa katika utafiti huu, zimeonesha kuwa, ndani yake mna maelekezo, maonyo, tahadhari kuhusu maisha ya watu na shughuli zao. Ujumbe uliopatikana katika ngano zilizoteuliwa, umejikita katika misingi ya kuiasa jamii. Katika mazingira halisi, mwanamke ni shupavu na akipewa nafasi ya kutenda jambo Fulani anaweza, ndiyo maana,jamii ya Wanyankore imebainisha kuwa mwanamke anaweza kufanya kazi za mikono, malezi ya watoto, ni uvumilivu na kupewa nafasi sawa ya kuthamini kijamii kutokana na mchango wa mambo anayofanya.

5.4 Mambo mapya katika utafiti huu

Matokeo katika utafiti huu yameonesha kuwa, mwanamke ni kiumbe kilichokamilika na chenye uwezo wa kufanya kazi kipekee kwa kujiamini, kujituma, na kujitambua. Mwanamke amesawiriwa kama kiumbe chenye hadhi duni ukilinganisha na mwanamume. Kuwepo kwa

taouti za matokeo ya utafiti za kijiografia, kihistoria, kiutamaduni, kiimani, kifalsafa na kimazingira.

5.5 Mapendekezo

5.5.1 Mapendekezo kwa wanazuoni

Utafiti huu ulijikita kuchunguza usawiri wa mwanamke katika jamii ya Wanyankore, bado kuna wahusika wengine kama wanaume, wanyama, mimea ambao wanaweza kuchunguzwa namna wanavyotumika katika ujenzi wa dhamira katika ngano. Kipengele cha maudhui tumeshughulikia ujumbe peke yake, bado kuna vipengele ambavyo vinahitaji kuchunguzwa k.v Falsafa na dhamira.

5.5.2 Mapendekezo kwa wanajamii

Jamii zetu ndogo za Wanyankore, Wakyiga, n.k zipange mikakati ya kulinda na kuendeleza utamaduni wao wenyewe, badala ya kuitegemea serikali kuu. Waanzishe vituo vya kuhifadhi mambo ya jadi kama vile, ngano, vitendawili, nyimbo, uhamasishaji uanzie katika ngazi za vitongoji wa vijiji, kwa kuafanya hivyo, wataendelea kurithishana kutoka kizazi kimoja hadi kingine na misingi ya jadi zao haitapotea.

5.5.3 Mapendekezokwa Serikali

Serikali iangalie namna ya kuendeleza vituo vya kitamaduni katika ngazi za Mikao ili viweze kutumika kama hifadhi ya utamaduni wetu wa asili kama ilivyo Kaguhanzya, Itara, Kateete n.k Serikali iangalie namna ya kupanua ofisi za utamaduni zisiishie ngazi ya Wilaya bali zifike katika ngazi zote ambao kuna idadi kubwa ya watu wenye kuhifadhi vielezea vya utamaduni.

Hitimisho

Katika kipengele hiki, tumeangalia katika baadhi ya muhtasari, matokeo ya utafiti na mapendekezo kama yaliyojitikeza katika ngano za Kinyankole. Kwa hivyo kwa kiasi kikubwa ngano zilizokusanywa zinamsawiri mwanamke kwa mtazamo chanya kuliko hasi. Ujumbe uliopatikana ni maelekezo ya kuwa, wanawake ni watendaji kazi wakubwa zaidi kuliko wanaume. Wanaume tusiwadharau wanawake. Wao wana nafasi kubwa zaidi kijamii. Mwanamke ni mvumilivu na mlezi wa watoto, watoto hao ni pamoja na wanaume wote. Ni wajibu wa kila mtu katika jamii kutambua na kuthamini mchango chanya unaofanywa na mwanamke katika jamii zetu. Baada ya kukamilisha uchambuzi wa data sura hii, sura inayofuata tumezungumzia kuhusu maoni na mapendekezo katika tafiti zijazo.

MAREJELEO.

Yunusu (2010) Usawiri mwanamke katika ngano za kinyankore

Balisidya, M. L. (1987). *Mulika Namba 19 Tanzu na Fani za Fasihi Simulizi.Taassisi ya Uchunguzi wa Kiswahili Chuo Kikuu cha Dar es Salaam.*

Chesaina, C. (1991). *Images of Women in African oral Literature: Kalenjin andMaasai oral narratives as case studies.* Paper presented at Kenya OralLiterature Association Conference.

Kipury, N. (1983). *Oral literature of the Masaai.* Nairobi: Heinemann Educational Books Ltd.

Kitundu, N. J. (2012). *Usawiri wa Wahusika Wanawake Katika Ngano zaKinyiramba,* Tasnifu, M.A. Kiswahili, Chuo Kikuu cha Dar es Salaam.

Makene, B. (2004). *Maudhui ya Vitendawili Katika Jamii ya Wajita.*Chuo kikuu cha Dar es Salaam.

Mbiu, C. (2013). Usawiri wa mwanamke katika ngano za kisambaa, Tasnifu, M.A Kiswahili, Chuo Kikuu cha Dar es Salam.

Mbughuni, P. (1983). *Riddles for thought.*Taarifa ya TUKI, Dar -es -Salaam. Mgogo, Y. P. (2012). Utanzu wa ushairi: Matumizi ya nyimbo za Wanyiha Misibani. Chuo Kikuu Huria cha Tanzania, (Tasnifu M.A Kiswahili).

Mulokozi, M. M. (1989). *Mulika Namba 21 Tanzu za Fasihi Simulizi.* Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili Chuo Kikuu cha Dar es Salaam.

Nicholaus, N. (2011). *Usawiri wa Kijinsia Katika Vitendawili vya Jamii ya Vwasu,* Tasnifu, M.A Kiswahili, Chuo Kikuu cha Dar es Salaam

M.A Kiswahili, Chuo Kikuu cha Dar es Salaam

.....(1973) ebyevugo (epic poems). Marianum press, Kisubi, Uganda.

.....(1963) emicoobooro (sayings). Uganda.

Ngambawokwo. L .(1960) sayings and proverbs. Manuscript in Runyankole. White fathers, rome.

Msimang T.C (1986) folktales influence on the zulu novel. Acacia books. Pretoria.

.....(2005) living folktales; an introduction to the study of people and their traditions.

Kirungi (1999), folk tales and society, the case study of the baganda; Makerere University: Dissertation.

Mugonya (1978) the history of Ankole

Matei (2011) fasihi simulizi ya Kiswahili EAPL Nairobi

Thomas.S. (2006) Handbook of oral literature. Online

Magel E.A.(1981) folk tales from the Gambia, Three continents press Madison.

Kagaba (2001), signinficances of folk tales in the moral upbringing of the Bafumbira; Makerere.

Yunusu.L. (2010) usawiri wa mwanamke katika methali za kinyankole.

Taban LL (1972) popular culture of Eastern African oral literature. Nairobi, Long man.

Robert A George (1995) folkloristics; an introduction.

.....(1996) the story tellers researcher guide; folk tales, legends, and myths. Folkprints.

Tuki (2004) kamusi ya Kiswahili sanifu

VIAMBATANISHO

A. Mwongozo wa hojaji

Jina langu ni Nuwamanya Judith mwanafunzi anayesomea shahada ya sanaa naelimu katika chuo kikuu cha Kampala International University. Ninafanya utafiti kuhusuusawiri wa mwanamke katika ngano za jamii ya Wanyankore Wilayani Mbarara katika kaunte ya Rubaya katika vijiji vya Kateete, Rwantsinga, Ruhunga. Kwahivyo naomba ujibu wa maswali haya kwa moyo mkunjufu yakoyatahifadhiwa kama siri kabisa.

Asante sana.

1(a) Jina la kijiji.....

(b) Jinsia.....

. (c) Una umri wa miaka mingapi (i) miaka 50-60 _ (ii) miaka 61-70

(iii) Miaka 71-80_ (iv) miaka mingine _

2. (a) Umewahi kusikia neno ngano ?

(i) Ndio _ (ii) Hapana _ (iii) kiasi kidogo _

(b) Ikiwa jibu lako katika swali la (2a) hapo juu ni ndio, ngano humanisha nini?

(i) Kijamii_ (ii) kifamilia_ (iii) kiutamaduni_ (iv) kimapenzi_

3.(a) Umeshawahi kusikia neno ngano.? Ngano ndani za Wanyankore ndani mwazo zina ujumbe kuhusu usawiri wa mwanamke?

(i) Ndio_ (ii) Hapana_ (iii) Kiasi kidogo_

(b) Ikiwa jibu lako katika swali la (3a) hapo juu ni ndio ni ujumbe gani Unaopatikana katika ngano za Wanyankore unaohusu usawiri wa mwanamke?

.....

.....

.....

4. Kwa nini mwanamke anatazamiwa kwa mtazamo wa hasi, kulingana na ngano za Wanyankore katika kijiji chako?

.....

.....

.....

.....

(b) Je, kuna ngano za kinyankole zinazoonyesha mtazamo chanya wa mwanamke katika kijiji chako?

.....

.....

.....

5 (a) Kuna uwezekano wowote wa kutatua shida hii?

(i)Ndio_ (ii) Hapana_ (iii) Kiasi kidogo _

(b) Ikiwa jibu lako hapo juu (5a) ni ndio, basi ni uwezekano upi unaoweza kufanywa ili kutatua shida hii?

.....

.....

.....

6 (a) Kuna ngana za Kinyankore zinazoonyesha usawiri wa mwanamke Wilayani Mbarara?

(i) Ndio_ (ii) Hapana_ (iii) Kiasi kidogo _

(b) Ikiwa jibu lako hapo juu (6a) ni ndio, teuli ngano mbili zinazonyesha usawiri wa mwanamke wilayani Mbarara.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

ASANTE SANA

B. Mwongozo wa mahojiano

Mimi ni Nuwamanya Judith mwanafunzi wa chuo kikuu cha Kampala International University. Ninafanya utafiti kutimiza baadhi ya mahitaji ya kuhitimu shahada ya sanaa ya elimu, kwa hivyo nawaomba ushirikiano wenu katika shughuli hii. Maoni yenu yataifadhiwa kwa siri kabisa.

(a) Jina la mjibu.....

(b) Jina la kijiji.....

(c)Umri wa wajibu.....

(i) 50_60___ (ii) 61_70___(iii) 71_80___ (iv) miaka mingine___

2. Umewahi kusikia ngano za Kinyankore zinavyo msawiri mwanamke?

(i) Ndio ___ (ii) Hapana___ (iii) Kiasi kidogo___

3 kwa nini wanawake wanasawiriwa kama hivyo?

.....

.....

.....

.....

4(a) Kuna uwezekano wowote wa kutatua shida hii?

(i) Ndio ___ (ii) Hapana ___ (iii) Kiasi kidogo___

4(b) Ikiwa jibu lako hapo juu 4(a) ni ndio, basi ni mbinu zipi zinazoweza kutatua shida hii?

.....

.....

.....

.....

ASANTE SANA

C. NGANO

NGA 01

EIHURI RIRIKUTANGAAZA

Mbaganire mbabanire

Tebere

Hakaba hariho omusheija, aine omukazi, ente,embuzi, entama n' ebindi bingyi. Abaana baabo bakaba bariisa ente eizooba ryoona, omwe akaba ariisa ente ondiijo embuzi abandi bareberera obume nana embaata.Kandi abeishiki batsigara omuka boozya ebyanzi, beyerera, bateeka n'ebindi obwo omusheija n'omukazi we bahiingire.

Eizooba rimwe, omusheija kuyabeire akwiitse eijembe rye ahiingire, atema eitsinde kuryaarugireyo ariteera nenfuka richwanyagurika hatyo harugamu eihuri rigwa hariiya, ayekorora eihuri aritwara omuka arita omukiibo. Eihuri rahanguha rishaagamu, arita omukishengye riijura rishaagamu, abura ahoraariteke.

Eizooba rimwe omusheija ku yaabeire ariitsize ente okwo hare eihuri rityo ryashatuka haarugamu, orukooko rwamira abaana, embuzi, entaama, n'ebindi ebiyabeire atungyire. Omubanyankore guba omurimo gw'omusheija kurinda eka ye.N'ahabweekyo omukazi agyenda kumweeta aije aite orukooko.Atandika kweeta ebinyonyi kubituma, ayeta entuuha agibuuza ati "nakutuma eibanyi ahaari okamweeta?'' egira eti ''yego'' agibuuza okuyaakumweeta egira eti ''tu wai, tu wai, tuwai'' agigira nti ngaaha waaremwa.Ayeta ekikoona kiremwa, enkombe nayo eremwa.

Kuyayetsire kanyonza agibuuza oku yaakwata eiba etyo eti, ''iwe musheija we ariitsize bunyonyibweitu burungyi eihuri eriwasigyire omuka bunyonyi bweitu burungyi,ryamaraho ebintu n'abaana.''

Etyo kanyonza egyenda, enshanga abahiigibeine embwa n'amacumu bahiigire, kanyonza eti, ''murekye mutanyita kanyonyi kakye nintaragaza ninza kweeta Mureefu kanyonyi kakye nintaragaza eihuri eriyatsigire omuka kanyonyo kakye nikataragazaryamara ebintu n'abaana kanyonyi kakye ni kataragaza''

Etyo ebugana abeishiki beine enyungu nibaza ahamugyera kutaha ameizi, etyo ebeshongorera eti, ''murekye .....'' Etyo eshanga abakeikuru n'beiha obunyatsi bakomire emiganda yaabo barikuza kwekorera eti, ''murekye.....'' omukwiha obunyasti okwo bakeikuru timwarebayo omusheija oubarikweeta Mureefu arisize, batyo baragirira akanyonyi ahu omusheija ari.Kukahikyire ahamusheija wenyini katyo katandika kati.''orekye otanyita kanyonyi kakye ni kataragaza ninza kweeta Mureefu.....'' Omusheija atyo akwata eicumu atyo ayirukanga ataaha omuka, eicumu arichumita orukooko arwiita.Arushara aihamu enkooko, embuzi, entaama abaana n'byoona ebirwamizire.

Kuatsigyire bashemererwa nti kanze kuganira abantu ba Kateete.

Tafsiri

Yai la maajabu

Hadithi,Hadithi

Kulikuwa na mwanamume ambaye alioa mke. Walikuwa wachapakazi mno. Walikuwa wachungaji wakubwa ambao walijilimia wenyewe na mavunno yao yalikuwa makubwa kila mara. Walikuwa na watoto waonane, ng'ombe, mbuzi bata nakadhalika.

Watoto wao walikuwa wachunjaji wazuri vilevile.Walikuwa wanachunga ng'ombe siku nzima. Walikuwa wakichunga mbuzi zao, na ng'ombe kwa zamu. Vilevile walichunga na kupeleka malishoni mbuzi na kuwapatia chakula bata na kuku wao

Wasichana walikuwa wanabaki nyumbani wakiosha mikebe ya maziwa ''ebyanzi'',wakifagia ,wakipika nakadhalika huku mwanamume na mkewe wikilima. Siku moja mwanamume alikuwa ameshika jembe lake akilima na katika udongo huo aliokuwa akilima akakuta yai. Alibeba yai hilo na kuliweka kwenye kikapu nyumbani lakini yai hilo lilinenepa na kuwa kubwa kuliko kikapu. Aliliingiza kwenye chumba chake likaendelea kunenepa na kujaa chumba chote kizima akashindwa mahali pa kuliweka.

Siku moja, mwanamume huyo alikuwa akichunga ng'ombe huko vichakani mbali na nyumba na yai hilo lilipasuka na mkatoka mnyama mkubwa anayetisha na akameza mbuzi, watoto, bata na vitu vingine alivyokuwa navyo nyumbani. Katika jamii ya Wanyankore ni jukumu la

mwanamume kulinda familia yake kwa hivyo mwanamke aliamua kumuita ili aje aue huyo mnyama. Alianza kuita ndege ili waje awatume.

Aliita kolongo na kumuuliza ''Nikikutuma kwa mume wangu unaweza kumwita?'' kolongo alijibu ''Ndiyo'' mke akamuliza jinsi atakavyo weza kumwita. Kolongo, akajibu,''Tu wai Tu! Tu wai Tu! Tu wai!''Mwanamke alimjibu kuwa ameshindwa.Aliita kunguru naye akashindwa vilevile, akaita njiwa naye akashindwa.

Alipoita kasuku na kumuliza jinsi atakavyoweza kumuita bwana wake, alianza kuimba;
''Wewe mwanamume achungaye ng'ombe,
Ndege wetu ni wazuri yai,
Ambalo ulileeta nyumbani ndege wetu ni wazuri
Limemaliza mali na watoto.''

Kasuku alianza safari na kukuta windaji wakiwa na mbwa na mikuki wakitafuta wanyama wa kuwinda. Kasuku alianza kuimba;
''Acheni msiniue
Ndege mdogo anakimbia ninaenda kuita Mureefu
Ndege mdogo anakimbia
Yai ambalo alileta nyumbani
Limemeza mali na watoto
Ndege ndogo anakimbia''

Aliendelea nakukutana na wasichana wakienda na wasichana wakienda kuchota maji huku wamebeba vyungu wakielekea mtoni. Aliimba;
''Acheni.....''nao vile vile hawakuwa wanajua alipohuyo mwanamume.
Aliendelea na kukuta ajuzi wakikusanya nyasi na wamefunga mafungo ya nyasi tayari kubeba.
''Acheni.....''
Katika kutafuta nyasi, walikutana na huyo mwanamume akichunga ng'ombe wake. Kwahivyo, walimwelekeza huyo kasuku.Alipofika pahali ambapo mume huyo alikuwa, alianza kuimba.

''Acha usiniue Ndege mdogo anakimbia ninaenda kuita Mureefu....''
Alipo sikia hivyo, huyo mwanamume alishika mkuki wake na kukimbia nyumbani na kuua huyo mnyama. Alimkata na kutoa kila kitu chake;mbuzi na vingine vingi ambavyo vilikuwa vimemezwa. Na kukawa sherehe nyumbani.

Ujumbe unaopatikana katika ngano hii uvumilivu wa mwanamke katika familia katika jamii ya Wanyankore uvumilivu wa mwanamke unaweza kutazamwa pale ambapo alipasubiri mwanamume wake ilia je aue mnyama aliye kula vitu vyotena watoto. Kwa hivyo asingelikuwa mvumilivu angetoroka bila kwambia mumuewe. Uvumilivu wa mwanamke unajitokeza katika vipengele viwili vikubwa; uvumilivu kwa mume wake na katika malezi ya watoto.

NGA 02

EKA EMWE N'ORUJOKA

Mbaganire mbaganire

Tebere

Omusheija akeimuka aho

Tebere

Yashwera omukazi we, bazaar abaana, omusheija ogwo akaba ari omwooro munonga. Mbwenu kuyashweire omukazi we bakaba batagira ne byokurya. Ahakyaaro nikyo kimwe ahubabeire nibatura hakaba hariho omusheija w'omutungi omusheija ogwo kuyabeire aryaho yafa. Kuyafeire baaguma nibakwaata omuhoro nibaza omurutookye rwe nibatemayo ebitookye okuhitsya ahu abanyabuzare ba nyakufa beizire bakakyimanyira bakabazibira.

Omusheija ogwo n'omukaziwe bakashoberwa baaburwa eky'okuriisa abaana,baasharamu kugyendaomunsi ya hare kuronda ebyokurya (okushaka) kubabeire bari omurugyendo rw'abo enjura yaagwa baareba ekiju aho heihi baasharamu kwegama aho enjura.
Kubaraangize enyuma y'ekiju ekyo baarebayo emirambwe ena y'abantu. Ekiju ekyo kikaba kiri eky'enjoka mpango bo batarikukimanya. Orujoka oru rweija rwabashangamu rubajira ruti ''nyine enjara mbwenu nahabwekyo muntekyere omwana omwe nyowe mmurye.'' Omusheija yagambira omukazi we kuza enyuma y'enju akeihayo omurambwe gumwe akaguteeka.(omukazi yaakora nk' oku yaaragiirwe yatematema enyama, yaaronda enku, yateka omusefuriya

,yaahemba omuriro,yatogotsa) omwaana bamutembya omnti ekijoka kukyeizire kyaarya kyeiguta kyashemererwa. Kwonka kukyaitsirwe enjara kyabagira ngu bateeke omwaana ondeijo. Omukazi yagaruka yeihayo ogundi murambwe yaageteeka omwana yatemba omuti nawe.

Abaana ku bahweire ho ekijoka kyaragiira omusheija kuteekaomukazi we. Omusheija yateeka omurambwe gwakashatu omukazi yaatemba omuti ekijoka kyarya kirikumanya ngu kyaarya omukazi wogu musheija. Kuhatsigireho omusheija wenka, ekijoka kyamugira ngu nawe ayeteeke kimurye.
Omusheija yeihayo omutumbi ogw'ahamuheru, yaaguteka yatemba omumuti.Kukyeizire kyaarya kyeiguta kyashutama ahansi y'omuti kyatandika kuteera endingidi kirikwesgongora.

Kukyabeire kiri aho omwaana yakineera omumutwe kyayesiimura kirikugira kiti ''ebinyonyi byakunu nibinya nk' abantu '' ku hahweireho obwire omwaana ondeijo yakinyaarira kigira kiti eh! Ebinyonyi nibinyara nk'abantu. Kiranzya aheiguru kireeba abu kirikugira ngu kikarya boona bariyo.
Omusheija akigira ati ku oraabe noyenda kuturya reeta omuguha tukunyurure otembe aheiguru oturye ahabwokuba rukaba ruriruhango rutakatembayo rwaareta omuguha yarunyurira kuyaruhikize aheiguru munonga,yarurekura rwayetera ahansi rwashatagurika rwaafa.
Kunatsigire rwaafa nti reka nze kuganira abantu ba Rwantsinga.

Tafsiri

Familia moja na joka

Hadithi, hadithi

Hadithi njoo

Kulikuwa na mwanamume:

Alio mke na wakazaa watoto. Mwanamume huyu alikuwa maskini sana. Hawakuwa na chakula hata kidogo. Kwenye kijiji alikoishi kulikuwa na mwanamume aliyekuwa tajiri mno. Baada ya muda huyo tajiri alikufa. Baada ya kifo chake, huyo mume na mke wake walikuwa wanaenda kwenye shamba lake na kuiba ndizi hadi jamaa za marehema walipojua na kuja kumukomesha.
Huyo mwanamume na mke wake walipozuiliwa hawakuwa na chakula cha kuwapa watoto wao. Waliamua kwenda katika kijiji cha mbali kutafuta chakula.Walipokuwa safarini, mvua ilinyesha

na kando ya njia kuliluwa jumba karibu mno na njia, waliamua kuingia jumba hilo ili wasinyeshewe.

Nyuma ya jumba hilo kulikuwa na maiti kadhaa. Hilo jumba lilikuwa la joka lakini wao hawakujua. Joka hilo lilikuja na kuwapata humo ndani na likawaambia. ''Niko na njaa na kwa hivyo mnipikie chakula yaani motto mmoja nimle''

Aliposikia hayo, mwanamume alimwambia mke wake kwenda nyuma ya jumba akatoa maiti mmoja na kupikia joka. Mke alifanya kama alivyoshauliwa na mume. Alitafuta kuni, akakata nyama na kuiweka kwa sufuria, aliwasha moto, akapika hadi ilipoiva. Mtoto mmoja alipandishwa mti na joka liliporudi lilikula likashiba likifikiria limemla mtoto na lilifurahi. Liliposhikwa na njaa tena liliwaambia wapike mtoto mwingine. Mwanamke alitoa maiti nyingine na kulipikia na kumfanya mtoto wa pili kupanda mti.

Sasa hakukuwa na mtoto tena, joka liliamuru mwanamume ampike mke wake. Mwanamume alipika maiti ya tatu na kumshauri mkewe kupanda mti vile vile, joka lilipokuja lilikula likijua kuwa linamla mke wa huyu mume. Alipobaki mume peke yake, joka lilimwambia ajipike yeye mwenyewe.

Mwanamume alitoa maiti ya mwisho, alipika maiti hiyo na kupanda mti naye pia. Joka lilipokuja lilikula likashiba, lilikaa chini ya mti na kuanza kucheza mziki likitumia zeze na kuimba.

Lilipokuwa hapo chini ya mti, mtoto alilikojolea kichwani na likasema, ''Ndege wa huku wanakojoa kama watu'' baada ya muda mfupi mtoto mwingine alikipamia mavi kichwani likasema tena Eh! Ndege wa huku wanapama mavi kama ya watu.'' Lilipoangalia juu, liliona watu ambao lkikuwa linadhani liliwala wako juu mtini wote.
Mwanamume aliliambia kuwa likiwa linataka kuwala nyote lilete kamba walivute hadi juu ili liwale vizuri kwa kuwa lilikuwa kubwa sana na halingeweza kupanda bila msaada. Lilileta kamba na akalivuta, lilipofika juu sana, akaliachilia na likaanguka chini na kupashuka. Baada ya joka kufa wote walishuka chini wakafanya sherehe.

Ujumbe unaopatikana katika ngano hii ya jamii ya Wanyankore na nyingi nyingine za Uganda, imezoeleka kwamba, mwanaume ndiye mlezi mkuu wa familia na mambo yote huongozwa nan aye. Jambo hilo linafasiriwa na wanaharakati wa haki za mwanawake kuwa, ni mfumo dume. Katika mfumo huo,mwanaume ndiye mwenye madaraka ya juu, ya mambo yote ya kijamii, kiuchumi. Mfumo suala ya kuoa mitala ni jambo la kawaida kwa Wanyankore. Mke haulizwi na mume wake iwapo anahitaji mwanamke mwenzake kuchangia mume au la, mwanaume ataoa mwanamke bila kipingamizi chochote cha kijamii. Katika mazingira hayo, mke wa kwanza hawezi hawezi kukimbia ndowa yake, huendelea na maisha yake ya kawaida. Katika jamii ya Wanyankore mwanamke haruhusiwi kumrudishia mume wake kofi au ngumi hata kama ana uwezo huo. Ni utovu wa adabu na heshima. Ni hekima na busara ya kulea ndowa na familiya kwani mama ni mlezi wa familiya yote, watoto na mume wake.

NGA 03

KABANGIRE NA KIRUNGI

Mbaganire mbaganire

Tebeere

Hakaba hariho omusheija, yashweera abakazi babiri, kuyabeire aryaaho, omwe yaafa hatsigaraho omwe. Ogwe owafiire akabaaine abaana babiri, omwoojo n' omwishiki, baasigara bari efuuzi. Omwishiki akaba naayetwa Kirungi, munyaanya ari kabangire kandi ari omuriisa.

Mukeishebo we akaba aine omwishiki omwe. Akagirira Kirungi na Kabangire eihari ahabw'emicwe mirungi. Isheebo akagaambira mukeishebo ati, abaana bangye nyinabo akaba ari omukozi munonga nahabwekyo abaana be tibeine kuu ba ni bakora emiirimo miingi omuka .

Kubwabeire busheesha, omusheija akaba agaambira omukazi emiriimo eyokukora omueizooba ryoona.Omusheija akaba atenda kwimutsya abaana kumuyambaho batakeimukire.

Omukazi akaba agambirwa kukoora emirimo eji; okutaaha ameizi, okuhinga, okuteeka, okuchunda, okwozya emijwaro yeiba ne eyabaana, kushaka ebyokurya, okushenya enku,okwiiha obunyatsi,okusa, okweyerera enjuu,nana okuruka.

Ebyo byoona akaba aine okubikora omusheija we atakagarukiire omuka.

Omushijawe we akaba ari omuhiiji okaba agyenda nibwaaba agaaruka nyekiro munoonga. Kuyabeire ija ayeeta abaana ababuuza.kubaraabe beine ekibakora omwizooba ryona.?Omukazi akaba ayihuura ebyokurya ayet'abaana n'omusheija we kubeija bakarya. Omusheija kuyabeire aija atandikiiraho okurwaana n'omukaizwe obwo arikwenda ngu ye n'abaana barye babimaarehobyoona ebyookurya. Omukazi obwo ni we yabeire akoora kwiha omukasheeshe mpaaka eitumbi, kuyabirebiire byamushobera yasharamu ya gyenda owaabo,yatsigaho eka na abaana. Kuyamazireyo okwezi kumwe omusheijawe yamwanganura nkoku abanyankore batwaaza

Kuyaheerize kugaruka omusheija na abaana bashemererwa.

Kunatsigyire batandika kushemererwa ntikanze kuganira abntu ba Ruhunga.

Tafsiri

Hadithi hadithi

Hadithi njoo,

Kulikuwa na mwanamume mmoja alioa wanawake wawili, baada ya muda usiomrefu mke mmoja aliagha dunia. Huo aliye agha dunia alikuwa na watoto wawili yaani; msichana na muvlana waliwaacha mayatima.

Msichana alikuwa anaitwa Kirungi na mvulana Kabangire na alikuwa mchunjaji.

Mama wa kambo wa hao watoto yeye alikuwa na mtoto mmoja wa msichana. Mama wa kambo wa hao watoto wawili haku hisi vizuri kwa sababu ya msichana Kirungi alikuwa na tabia nzuri sana. Baba wa watoto hao alimwambia mkewe mama wa kambo wa hao watoto kwamba, watoto wangu mamao alikuwa mwanamke mwenye biidi alikuwa anafanya kazi zote za nyumbani kwa biidi. Kwa hivyo, sitaki wanangu kufanya kazi nyingi za nyumbani.

Kila asubuhi mapema, mwanamume alikuwa anamwambia mkewe baadhi ya kazi anazotakiwa kufanya kuanzia asubuhi hadi jioni.

Mumewe hukukuwa hataki kuamsha watoto bila watoto kueamsha alikuwa hataki wamsaidie katika kufanya kazi.

Mwanamke alikuwa anamwambia baadhi ya kazi atakzo fanya yaani; kuchota maji, kulima, kupika, kutengeneza mafuta, kuwasha nguo au mavazi ya mumewe na watoto, kutafuta chakula, kutafuta kuni, ukusanyaji wa nyantsi, kusaga matama, kusafisha nyumba, kubembeleza watoto,

na kutengeneza vikapu.
Hivyo vyote alikuwa anatakiwa kuvifanya kabla ya mumewe kurudi nyumbani.

Mumewe alikuwa mwindajialikuwa anatoka nyumbani asubuhi mapema na kurudi usiku jioni. Baada ya kurudi alikuwa anawaita watotowe wote na kuwauliza, mumefanya kazi yoyote katika siku hii? Mkewe anawategenezea vyakula nakuaita watoto na mumewe kuja kula. Mume anapofika anaanzia hapo hapo kupigana na mkewe, alikuwa anafanya hivyo vyote alikuwa anataka yeye na watoto wakule vyakula vyote bila yeye kula. Hivyo mwanamke ndiye anayefanya kazi zote kuanzia asubuhi mapema hadi jioni. Kwa sababu ya hivyo vyote mwanamke alishangaa na kuamua kurudi kwao na kuacha familia na watoto.

Baada ya kumaliza mwezi mmoja huko kwao, mumewe aliamua kumurudisha kama Wanyankore wanavyo fanya .
Baada ya kurudi, mumewe na watoto walifurahi sana. Baada ya kuwaacha wameanza kufurahi nilipendekeza kuja kutolea hadithi kwa watu wa Ruhunga.
Ujumbe unaopatikana katika ngano hii, ni nafsi ya mwanamke katika jamii ya utendaji kazi za kijamii. Heshima ya wanadamu wote ulimwenguni, hutokana na shughuli anayoifanya , kipimo cha utu wa mwanadamu ni kazi. Katika jamii ya Wanyankore, wanawake walitengenewa baadhi ya kazi ambazo zilitumika kama kipimo cha kutambua ukamilifu wao kabla ya kuingia katika maisha ya ndoa kwa ukamilifu.Shughuli zilizoorodheshwa hapo juu,zilikuwa ni kazi za ziada kwa mwanamke.
Katika mahojiano kati ya mtafiti na watafitiwa, utafiti ulibaini kuwa, hata suala la mitala katika jamii ya Wanyankore, msingi wake ni utendaji bora wa kazi unaooneshwa na wanawake. Katika jamii ya Wanyankore, wanaume huwategemea wanawake katika shughuli za kilimo na sifa kubwa ya wanawake hao ni uvumilivu na bidii ya kazi. Joyce Ruyaaga (2017), anasema kwamba, mwanaume mwenye wake wengi, alihesabika kama tajiri, kwa sababu, wanawake walitumika kama vitendea kazi. Mwanamume mwenye wake wengi, mara nyingi hakushiriki moja kwa moja katika kazi za kilimo. Mchango wake katika kilimo ulikuwa ni kutafuta maeneo mazuri yenye rutuba nna kuwaonesha wake zake na watoto kama watendajiwakuu katika kilimo. Hata hivyo katika maisha ya sasa, hali hiyo imekuwa ikibadilika tarabibu, ndowa za mitala zinapungua, pengine ni kutokana na kuwapo kwa magonjwa ya kuambukizana maradhi ya

UKIMWI,kuingia kwa imani ya dini za kilimo, limekuwa ni la kusaidiana kati ya mwanamume na mwanamke, huo ni mwelekeo wa kumkomboa mwanamke wa Kinyankore kutoka katika hali ya kusimamishwa kipekee, katika kazi za kilimo.

NGA 04

NAAKUTANGA OKUZIMU WANTANGA KUNUUKA

Wakame akaba aine omukazi we kaihuguura. Wakame akanywana na Warugwe, nawe akaba aine omukazi orikwetwa Kaigwisagye. Eizooba rimwe, Warugwe akoma emishenga akazindukira munywani we Wakame omukazi we baamushemerererwa munonga, n'ekyarugiremu, Wakame yatyaza omutso yaamubagira empaya ye y'embuzi Rujumba. Akamwokyeza enyama ezishangwa ziriibwa abakuru,nizo ezi;ekitigu, ensingo, omutima, n'omushumiko. Muka Wakame ateeka ameizi akabagoyera oburo, baarya baahaaga; ekyokiro Wakame yaaza kumushengyerera.Mpaho baamushendekyererza, yaataha.

Ku haahingwireho nk'okwezi kumwe, Wakame nawe yaatuma ahari munywani we Warugwe ati "obunobu dyaijambazindukire kureeba ahu efumbi yaahereize nyinabaawe" Warugwe ku yaagambiirwe eby'oruzinduko rwa Wakame,tiyabikunda n'akakye, ahabwokuba akaijuka oku Wakame yaamukuniire obu yaamuzindukira; yaareba nawe ku ashemereire kumukunira atyo,ahabwokuba bagira ngu ''Akaibo kaza owa Nyamugarura'' kwonka shi bambe, Warugwe akaba aba efurankye, kandi akaba aba omunyamairu, nangwa n'amairuge ago gakaba gaamuhemwire emirundi mingi.Warugwe akaba atungire enkone y'embuzi erikwingana ahu bukaseeseire,kwonka ahabw'amairu ge tarenzire kugibaagira omugyenyi amairu gakamwebesa amakune gu Wakame yaamugiriire. Nikwo kugamba wenka omu mutima ati, Egi nkone yangye tindikugibagira rwata ngugu, ndyagimarira omu nda yangye na nyinabangye, tiharigira muntu wahandi owaagibonaho omufuuro!'' Warugwe nikwo kucwa obwengye akagambira omukazi we ati, ''orime ekiina,haza onziikyemu nyemerire, omutwe gusigare ahaiguru y'eitaka, haza Wakame ku araije omugire oti ''Akafa!''

Omukazi yaakora nkoku iba yaamuragiriire. Wakame ku yaaayegaranjwire owa Warugwe, ebicuucu byarega empanga, muka Warugwe ekiboroogo, yaacura yaayabaaba, ati ''Nondeeba ki kanyaanya, munywani waawe ku tumazire kabiri tumuziikire'' Mpaho Wakame nawe acura ayabaaba, ati ''Mukakora kubi munonga, munywani wangye kufa mukanga kumpuruza ngu

nyije mwinamire; byona nimufe kuunyoreka ahu mumuziikire nyinamire ekyebako kye'' Onu ati,''oreebere ahaifo y'orugo haihi n'omugyende'' Wakame ku ahikaho ashanga amanya ku Warugwe ayekabise. Mpaho arugayo naayeriza, ati ''ka ntaahe, mwenu nkirinzire ki aha?''Atyo agyenda naarira, ataaha.

Ku ahika enyima yemishozi, abonayo embeba ejunzire, agikoma omu mababi g'ebinyansi, haagaruka Wakame n' okutaka ati; ''Ai, ai, ai! Kaigwisagye nyigurira naabura agataaha, orufu rwa munywani wangye rwancwa omugongo.Agumizamu ati, Naanye nyensakare munziikye aha rubaju rwe, mmwegamire nfe nawe.''

Ku bwaseesire baarima ekituuro aha rubaju rwa Warugwe, baaziikaho Wakame; Wakame ati, ''Haza naanye munziikye muunyemereize, omutwe gusigare ahaiguru nkoku muziikire munywani wangye, omutwe gwangye mugwegamize ogwe.Ehikaane tujunde hamwe'' beitu obwo Wakame agira ya mbeba ejunzire omu kwahwa.

Ku baaherize kuzika baataha, Wakame yaayekabisa gwayomamu. Eitumbi ku ryabaire ryahanika, Wakame yaashoohoora mpora ya mbeba, yaagihisya aha nyindo za Warugwe; Warugwe ku yaakagire ekijunde kyembeba, we yaateekateeka ngu Wakame niwe yaajunzire; nikwo kujira ati, ''Naakutanga okuzimu wantanga kunuka?'' Wakame asheka; ku asheka, Warugwe ati ''Bagira nguah'okufa ohemuka, ka twete kaigwisagye aije atuuzikure, tunabe eri itaka ririkaata, tubaagye eginkone tugirye hamwe! Wakame amugarukamu ati, ''manya obwengye bukaabaire burungi, bukaitwa kumanywa boona!'' Batyo beeta kaigwisagye aija abaihayo, abaha amaizi banaaba,basyazya emisyo babaaga ya nkone. Muka Warugwe orubengo arujuumarira abaseera oburo, obukurata abugoya, barya, baza n'okushengyeera amaarwa, banywa bashemererwa, baasaasirana. Ku amaarwa gaahweire, Wakame yaakwata omuhanda yaataaha; ku yaahikire, kuyaahikire owe, yaabiteekyerereza omukazi we, basheka baashaasha embaju.

Tiinye naahera wakame na warugwe, naaraba omu....n'ebindi.

Tafsiri;

NIMEKUFA KABLA YAKO NA UMENITANGULIA KUOZA

Sungura alikuwa na mkewe kaihuguura. Sungura alikuwa rafiki ya Chui ambaye pia alikuwa na mke aliyeitwa Kaigwisagye. Siku moja Chui alimtembelea Sungura na akafika saa za magharibu. Sungura na mkewe walimfurahia sana na Sungura akanoa kisu na kumchijia mbuzi. Alichoma nyama ambazo hupewa watu wa heshima kama, mtima, nakadhalika mke wa sungura alichemsha maji ya kusongea matama na akausonga na wakala na kushiba. Usiku huo sungura alimpa pombe na walikunywa usiku kucha. Fisi aliwaaga na kwenda kuona mkewe, walimsindikiza na akaenda.

Baada ya mda Fulani, sungura naye akatuma kwamba angeenda kumtembelea chui. Chui hakipendezwa kwa kuwa alikumbuka jinsi alivyopokelewa kwa sungura. Chui alikuwa mtu mwenye ubinafsi na ulafi. Alikuwa na mbuzi wake mkubwa na akaamua kuwa hawezi kumchinjia mbuzi wake alijiambia kuwa huyo mbuzi angemla peke yake na faamilia yake.

Chui alimwambia mkewe kuwa achimbe shimo amzike humo huku amesimama ili sungura akija amwambie kuwa alikufa. Mke we alifanya kama alivyoambiwa na bwana wake. Sungura alipofika, mke wa chui alililia sana na kumwambia sungura kuwa walizika mumewe siku mbili zilizopita. Sungura naye alilia sana akasema kuwa walifanya vibaya kutomwita aje azike rafiki yake lakini aliuliza mahali alipozikwa na alielekezwe. Alipata kichwa cha chui kiko juu lakini kiwiliwili kimezikwa chote na alijua kwamba huyu amejifanya alirudi nyumbani kwa kuwa hapo hakuwa na la kufanya , aliondoka akilia.

Njiani alikuta panya amekufa na kuoza, alimfunga kwenye majani na kurudi akidai kuwa naye anahisi vibaya. Alidai kuwa rafiki yake hawezi kufa na kumwacha nyuma. Alisema huwa akifa wamzike karibu sana na rafiki yake na akalala.

Asubuhi, walichimba karibu kando ya chui na kumzika alisema kuwa wamzike kama rafiki yake kichwa kibaki juu kama rafiki yake. Baada ya kuzika, walirudi nyumbani usiku huo sungura alichukua Yule panya na kumweka karibu na pua ya chui. Chui alifikiria kwamba sungura ameshaoza kutokana na mnuko wa panya aliyeoza na akasema ''Nimekutangulia kufa, lakini umeoza kabla yangu?'' Papo hapo sungura alicheka na aliamua waite mkwe awafukuwe

wachinje mbuzi huyo.

Walinoa visu na kuchinja Yule mbuzi na mke wa chui alianza kusaga matama na kuchemsha maji na kusonga mtama. Alipika nyama na walikula na kunywa pombe na kusameheana.

NGA 05

KATOROOGO N'ABAANA BE

Kare munonga, hakaba hariho omusheija n'omukazi we barikutuura omu kyaaro kya kangaho. Katoroogo n'omukazi we kabwera., bakaba beine abaana; omwojo Baritsigara n'omwishiki Kahonaho. Kabwera akafa abaana bakiri bato.Kataroogo akagyezaho, kureberera abaana abo beitu yaaremwa.Akasharaho kuroonda omukazi w'okushweera areberere abaana abo. Omu Banyankole okureberera n'okurera abaana n,omurimo gw'abakazi n'ahabwekyo eb'ekika boona bakamuhagira.

Katoroogo atyo yareeba omwishiki murungi arikweetwa Maganya. Akamukunda munonga yaahika ahakumgira ngu naza kumukoredra kyoona eky,arayeende. Omwishiki yasharamu kushweerwa beitu obwo ngu abaana katoroogo abanze ababiingye.

Katoroogo ahabwa rukundo na akahararo yayebwa ahabwenki yabeire nashweera omukazi ogwo, yaayebwa n'abaana be. Katoroogo yasharamu kubuzaho abaana be. Akasheeshe kamwe, katoroogo yagambira Baritsigara na Kahonaho kubagyenda nawe kutayayira abanyabuzare. Abaana bashemererwa ahabw' orugyendo orwo, bayetereza. Batyo baagyenda hare munonga baahika ahubabeire batarikumanya. Eishebo yaabagira ati ''muruhukyeho nyowe reka nze kweshemeza'' Eishebo atyo yaaburira omu kishaka baamurinda yaabura kandi obwo bakaba batarikumanya ahu bari.

Batyo baashara mu kufa agagyenda n'obu baahereire batarikumanya eibarikuza. Ku baabeire bariomumuhanda batyo bashanga Wambwa ariisize ente, akwiitse enkoni ye okumiire ente ze zirikurya Wambwa yaababuuza ati; ''imwe nshoberwa mwe! Mbwenu, nimuzahe omurye`er`eihamba?'' Abaana batyo baamuteekyerereza Wambwa ya kwaatwa esaasi

yaasharamu kubatwaaraowe beitu obwo baaba ni beikiriza kumukorera emirimo omwishiki akaba ayimuka ataha ameizi ateeka eby'okurya, asheenya enku, aroonda ebyeyererezo ayeyerera, akora buri kimwe eky'ahaka.

Omutsigazi akaba ayimuka, akama asetura ente, azitwaara omu irisizo ayeshera, ataasya; akora buri kimwe ekiri kukwaata ahante. Omu mwaanya ogwo, hakaba harimu abashuma b'ente. Ku baabeire beija, wambwa aba biingyisa eirogo. Eirogo eryo rikaba rihanikwa aharutara kandi kuryabeire ritengyesibwa ente zitabuka ziirustya abashuma abo.

Wambwa ku yaakuzire yaahika aha kweenda kufa, yaragirira abaana abo oku omubazi ogwo guri kukora.Wambwa ku yaafire baagumizamu barikutuura bonka.Abashuma b'ente ku baabeire beija, bakora nk`oku baaragiirwe.Eizooba rimwe, abashuma bakenda kumanya ahabwenchi kigumire kwiiba ente ezo batyo baayohereza mbega arikweetwa Bishuba. Akaba ari omukeikuru,Bishuba akeija arikushaba ah`okutuura ahabwokugira ngu nabo bakaba bayambirwe embwa, batyo bamujirira esaasi. Eizooba rimwe abashuma kubeizire, omukeikuru yareeba okubarikukoresa omubazi ogwo.Omwebazyo gumwe, omukeikuru yeihaho omubazi ogwo yagushereka. Abashuma kubeizire beiba ente, kahonaho baamutwara na Bishuba bamutsibira omukitara omu Banyankole babeika oburo obuhwiirwe n`obutahwiire beita Baritsigara. Beitu ente eziibirwe tizirarekire kujuga ahabw`okugira ngu nazo zikamanya ngu heine ekyabaho. Hatyo hateera rwaranda, omunsi y`embeba zityo zagyenda zikuroonda eby`okurya.Kuzaahikire omukitara, zashanga kahonaho arimu narira zityo zasharamu kumuha kyoona eki arayende kwonka aziikirize, zirye oburo obwabire buhunikirwe omukitara.Atyo yazitebeza oku Baritsigara yabeire, zityo ziijuka okuzareeba omurambwe zikagurya. Mukama w`embeba yazeeta yazigira ngu buri emwe etanake akacweka akuyaarya babaase kurya oburo bw`omukitara.

Buri emwe yatanaka akachweka beitu akabeba akanire omutima kakaba katari mu rukiiko, zityo zagyenda zakaronda katanaka omutima gwe baguteeka mu atyo yaahimbuka.Embeba zaarya oburo abashuma bente batyo beirukanga ahabw`okutiina Baritsigara owa hiimbukire.Hakabayo okushemererwa.

Tafsiri

KATOROOGO NA WATOTO WAKE

Zamani za kale, kulikuwa na mwanamume na mke we wakiishi katika kijiji cha Kangaho. Katoroogo na mkewe Kabwera, walikuwa na watoto; mvulana alikuwa Batsigara na msichana alikuwa Kahonaho. Kabwera alikufa watoto wake wangali kuwa wadogo.

Katoroogo alijaribu kuwalea watoto hao vizuri lakini alishindwa. Aliamuua kutafuta mke ili aweze kuwalea vizuri watoto. Katika jamii ya Wanyankole, kulea watoto huwa kazi ya wanawake.Kwa hivyo kila mtu alimuunga mukono kuoa. Katoroogo aliona msichana mrembo aliyeitwa Maganya alikubali kuolewa lakini aliomba kuwa Katoroogo ni lazima kwanza awafukuze watoto wake.

Kwa kuwa Katoroogo alipenda sana Maganya, alisahau kwa nini alikuwa anahitaji mke huyo na kusahau malezi ya watoto wake. Asubuhi moja, Katoroogo aliwaambia watoto wake kuwa wanaenda kwa safari ya kutembelea ndugu zao walio mbali. Baritsigara na Kahonaho walifurahi sana kwa safari hiyo na kujianda vizuri. Walianza safari yao na walipofika mbali sana katika sehemu wasizojua, baba yao alisema ''pumzikeni kidogo ili niende kujisaidia'' Baba yao alipotelea katika hicho kichaka na walimungojea lakini hawakumwona tena.

Pia hawakuwa wanajua walipokuwa.Waliamua kutembea tu ingawa walikuwa hawajua walipokuwa wakienda. Walipokuwa njiani, walimkuta mbwa akichunga ng`ombe wake,ameshika mkongojo, amesimama karibu na ng`ombe wake akiangalia ili wasitoroke mbwa aliwauliza;''Nyinyi mlio na huzuni munaenda wapi katika hivi vichaka?'' Watoto walimsimulia kisa chao na mbwa akawaonea huruma na kuamua kuwapeleka kwake wakikubali kumfanyia kazi zake za nyumbani na zingine.

Msichana alikuwa akiamka na kuwapikia maziwa ya kiamsha kinywa, akitafuta kuni, akitafuta fagio na kufagia maskani kwao, alikuwa akifanya kila kazi ya nyumbani. Mvulana alikuwa akiamuka, na kuwakamua ng`ombe, kuwapeleka malishoni na kuwachunga, kuwapeleka kunywa maji na kuwarudisha nyumbani jioni, alifanya kila kazi inayohusu ng`ombe. Katika sehemu hiyo

ya nchi, kulikuwa na wezi wan g`ombe. Kila walipokuja, mbwa aliwafukuza kwa kutumia uchawi. Alikuwa na majani Fulani aliyoweka juu ya mahali pa kupikia na alipoyatigisha, ng`ombe waliwafukuza wezi hao. Mbwa alipozeeka na kukaribia kifo, aliwaelezea hao watoto jinsi uchawi wake unavyotekelezwa. Kila mara wezi walipokuja, watoto hawa walifanya kama walivyofundishwa.

Siku moja, wezi walitaka kujua siri ya watoto hao.Kwa hivyo, walitumia jasusi aliyeitwa Bishuba. Alikuwa ajuza, Bishuba alikuja akiomba mahali pa kuishi, kwa kuwa nao walikuwa wamesaidiwa wakati hawana pa kuishi, walimuonea huruma. Usiku mmoja, wezi walikuja na Bishuba alibahatika kuona jinsi wanavyowafukuza wezi. Jioni moja ajuza huyo aliiba hayo majani ya uchawi na kufungia Kahonaho kwenye ghala, ambayo ndiyo sehemu ya wanyankole kuweka mtama baada ya kuukausha na kuuvuna. Huwa kuna ule wenye machicha na ule uliopondwa. Ng`ombe nao waliweza kukisia kuwa kuna jambo baya ambalo limetokea na waliendelea kupiga makelele.

Kulitokea njaa kali sana katika dunia ya panya na panya walianza kutafuta chakula. Panya walipofika kwenye ghala, walimkuta kahonaho akilia humo ndani. Waliamua kumfanyia chochote ili awaruhusu kula mtama uliowekwa kwenye ghala. Aliwasimulia jinsi Baritsigara alivyouawa na walikumbuka jinsi siku majo walivyokuwa wakitafuta chakula na kumpata maiti mmoja na kumla. Waliamua kuwa kila mmoja atapike sehemu aliyomeza na wakaziweka pamoja. Lakini panya mmoja aliyekula roho hakuwa kwenye mkutano huo, walimtafuta akatapika roho na wakaiweka ndani ya Baritsigara na akafufuka. Panya walikula mtama wao na wezi walitambua hatari iliyokuwepo na wakakimbia na watoto hao wakarudisha ng`ombe wao nyumbani kwao.

NGA 06

NYAMISHANGI NA NDUHUURA

Eira munonga omukyaaro kya kateete, hakaba harimu omukeikuru orikweetwa Nyamishangi.Akaba ari omwooro kandi ateine banyabuzaare akaba araba`omukyaaro arikushaba ebyokurya. Eizooba rimwe, Nyamishangi akakwaata enfuka yaza omumusiri gwe gw`ebitakuri yahiiga ebitakuri kwonka bikaba bitarimu. Akaba ahiiga eikoomi rimwe akiheza atyo aza

aharindi.Beitu byayanga byaaba ebyabusha kuyabeire ariyo naaza kutaaha, areeba akashushu k`ensimbi atyo asharamu kutwaara n`obukabeire kateine mugasho gwoona.Atyo yakateeka omukiibo ya katwaara.

Nyamishangi kuyahikire omuka enjara yamwiita yatandiika kurira nk`omwaana muto kuyabeire akiri omumarira, yaahurira eiraka ririkumweta omukiibo kiyateiremu akashushu k`ensimbi.''Mukeikuru, mukeikuru, n`orizibwaki?Noyendaki''?Nyamishangi akakangarana yaroonda eiraka ahuryaruga atarikuhareeba.Eiraka ryagarukamu ryamweta kandi ryamubuuza. Kuyamanyire ngu niriruga omu kashushu k`ensimbi yaagira obwooba.

N`obuyahurire kiteine makuru okugamba nakashushu k`ensimbi, yaafa agagira ati ''Ndi omwooro munonga, tinyine by`okurya, kandi tinyine baana b`okundeberera'' Akashushu kaamugira kati ''ngaha noija kutunga omwaana w`omwoojo.

Akashushu yakaata, harugamu omwojo murungi, ente abeiru n`abazaana, embuzi, entaama, enkooko n`ebindi biigi.Omwaanya gwoona gukeijura ebintu. Kubwabeire busheesha, abazaana bakwaata ebyanzi bakama amate obwo barikurebererwa Nduhuura omwojo owarugire omukashushu k`ensimbi kubabeire baheza, batyo baseetura baronda ah`obunyatsi burungi buri barisa, omushana gukijwa batwaara ahanyanja beeshera, bakihika omu mwebazyo bataatsya, abazaana bakaba batsigara omuka nibakora emirimo nk`okusheenya , okutaha ameizi, okuhaata, okuteeka, okwoozya ebintu ebibaatekyeramu n`ebibaariramu. Nyamishangi akaba n`areebererwa nk`omugabekazi.

Eizooba rimwe nduhura ku yabeire agiire kuriisa murumuna wa Nyamshangi orikweetwa Kenyonyozi yeija yamutayayira. Yamubuuza ati ''Ebi ebintu byoona okabyeiha nkahi?Okaba ori omwooro kwonka hati omugeiga!''Nyamishangi taramugarukiremu beitu nawe tararekire kumubuuza.Kuyamuruhize yamugira ati '' Ruhanga akahurira eshaara zangye'' taramugambiire kihama kye ahabwokuba Nduhura akamuzibira kugira owu yaagambira. Kenyonyozi akagira ekiniga n`okusiibura tarasiibwire kandi yaarahira kwaatarigaruka wa Nyamishangi.

Ku haahwire ho obwiire, murumuna wa Nyamishangi odeijo owubaabeire nibakundana munonga

yeija kumutaayayira. Eiziina rye akaba ari Nkwanzi. Nkwanzi kuyaaburize, Nyamishangi yamugarukamu ngu Ruhanga akahurira eshaara ze. Nkwanzi akagira ekiniga ahabw`okugarukwamu nk`Atari murumuna kandi omukundwa wa Nyamishangi. Akarahira ku atarigaruka kumutayayira.

Nyamishangi akaba nakunda Nkwanzi munonga kandi akaba atakayikiriza ku bataana atyo yaasharamu kumugambira ahabw`okuba Nduhuura akaba atariho. Nyamishangi taramanyire ngu hakaba hariho kanyonza. Nyamishangi yamugambira ekihama kyoona.Ku yaaherize ati kanyonza yatandika kweeshongora.

''Nduhuura, Nduhuura
Hurira Nyoko yagamba! Nduhuura, Nduhuura
Hurira Nyoko yagamba!
Yagira ngu tarakuzeire
Ngu akakwiha omu kashushu kensimbi''

Nyamishangi akakimanya kuyakora enshobi. Kanyonza etyo egyenda mpaka ahu Nduhuura yabeire arisiize abeiru be ente bazitatsya kubahikire omuka Nduhuura agambira Nyamishangi ati ''wagira ngu toranzeire nkaruga omukashushu kensimbi, mbwenu reka ngarukye eyinarungire'' Nduhuura n`ebintu byoona bityo bigaruka omukashushu k`ensimbi.

Tafsiri

NYAMISHANGI NA NDUHUURA

Zamani sana katika kijiji cha Kateete, kulikuwa na ajuza mmoja aliyeitwa Nyamishangi. Alikuwa maskini asiye na ndugu wanaomjali. Alikuwa akiomba omba chakula kijijini siku moja Nyamishangi alishika jembe lake na kwenda shambani kutafuta viazi lakini havikuwemo. Alichimba tuta la kwanza, hakupata akalimaliza na kwenda kwa lingine bila mafanikio. Alipokuwa karibu kwenda nyumbani, aliona mdudu Fulani; ingawa hangemsaidia kwa vyovyote, aliamua kumuokota na kumchukua nyumbani. Alimweka kikapuni na kumchukua.

Nyamishangi alipofika nyumbani, aliumwa na njaa na kuanza kulia kama kitoto kikembe. Wakati analia, alisikia sauti ikimuita kutoka kwenye kikapu ambamo Yule mdudu alikuwa ''Ewe

ajuza, Ewe ajuza, mbona unalia? Nyamishangi alishutuka na kutafuta sauti lipotoka lakini hakuona mtu. Sauti ikamuita tena na kumuuliza. Alipotambua kuwa ni Yule mdudu anayeongea, aliogopa sana.

Ingawa aliona kama upuuzi , lakini alijibu''Mimi ni masikini sana sina chakula lakini vilevile sina mtoto wa kunituliza'' Yule mdudu akasema; nivunje utapata mtoto wa kiume. Alivunja na mkatoka mvulana mzuri sana, ng'ombe wengi, watumishi wa kike na kiume, kibanda chake Kilibadilika na kuwa nyumba ya aushi, mbuzi, kondoo, kuku nakadhalika .

Kila asubuhi, watumishi waliamka na kushika ''ebyanzi'' na kukamua ng`ombe huku Nduhuura akiwasimamia. Wakimaliza walikuwa wanapeleka ng`ombe malishoni na kutafuta sehemu zenye nyasi nzuri na kuwachungia hapo ng`ombe. Jua likiwaka, walikuwa wakitafuta sehemu yenye maji ya kutosha kama ziwa na kuwapa ng`ombe maji ifikapo jioni, waliwarudisha ng`ombe nyumbani na kuwakamua tena. Watumishi wa kike walibaki nyumbani wakifanya kazi zingine kama kutafuta kuni, kuchota maji, kutayarisha na kupika,kusafisha vyombo vya kulia na kupikia. Nyamishangi alikuwa akitunzwa kama malaika.

Siku moja, Nduhuura alikuwa ameenda kuchunga ng`ombe, dada yake Nyamishangi aliyeitwa Kenyonyozi alikuja kumtembelea.Alimuuliza ''ulitoa wapi hivi vitu vyote?walikuwa maskini lakini siku hizi umetajirika.'' Nyamishangi alikataa kumwambia lakini, Kenyonyozi aliendelea kuuliza. Alipochoka kwa kuulizwa, alijibu kuwa ''mungu amejibu maombi yangu.''

Hakumwambia siri yake kwa kuwa Ndhuhuura alimkatiza kwambia mtu yeyote. Kenyonyozi alikasirika na kuondoka bila kuaga. Vilevile aliapa kutorudi kwa Nyamishangi. Baada ya muda Fulani, mdogo wa Nyamishangi anayeitwa Nkwanzi ambaye walipendana mno alikuja kumtembelea .Nkwanzi alipouliza Nyamishangi siri ya utajiri wake, alimjibu kuwa Mungu amenijibu maombi yake. Nkwanzi alikasilika kwa kufichwa siri kama mtu asiyeana uhusiano na Nyamishangi. Aliapa kutorudi kwa Nyamishangi.

Nyamishangi alimpenda sana Nkwanzi na hange kubali watengane kwa hivyo aliamua kumwambia, Nduhuura hakuwepo. Hakujua kuwa na kasuku ambaye angemshitaki.

Nyamishangi alielezea Nkwanzi siri yote na alipomaliza hivi, kasuku alianza kuimba.

''Nduhuura, Nduhuura!

Sikia mama yako ameongea!

Nduhuura, Nduhuura!

Sikia! Mama yako ameongea!

Amesema kuwa hakukuzaa

Eti alikutoa ndani ya mdudu.''

Papo hapo, Nyamishangi haijui kuwa amefanya kosa. Kasuku alienda hadi kule ambako Ndahuura alikuwa akichungia ng`ombe na kumwelezea.

Aliposikia hayo maneno, Nduhuura aliambia wafanyakazi wake kurudisha ng`ombe nyumbani ingawa ilikuwa bado mapema.Walipofika nyumbani Ndhuhuura akamwambia Nyamishangi ''Umesema kuwa hukunizaa, eti ulinitoa kwenye mdudu. Kwa hivyo nitarudi nilikotoka'' papo hapo Nduhuura na vitu vyote vilirudi ndani ya mdudu huo.

NGA 07

KABANGIRE NAKIRUNGI

Mbaganire, mbaganire

Hakaba hariho omusheija, yashweera abakazi babiri.Ku yabeire aryaaho, omwe yaafa hatsigaraho omwe. Ogwe owafiire akabaaine abaana babiri; omwoojo n`omwishiki,baasigara bari efuuzi. Omwishiki akaba naayetwa Kirungi, munyaanya ari Kabangire kandi ari omuriisa.Mukeishebo we akaba aine omwishiki omwe. Akagirira Kirungi na Kabangire eihari ahabw`emicwe mirungi. Ekyarugiremu yaacwa obwengye bw`okwita kirungi.

Akaruka ekitenga kihango yaaguma nagyeramu omuhara, kuhistya obu yarebire yaahweramu. Ku yareebire yahweramu, yaamanya na Kirungi ku arikubaasa kuhikamu. Yaarukiraho n`ekifuundikizo. Ku yaherize, bombi yabatuma, Kirungi yaamutuma heihi owe yamutuma hare ngu atakaaba yeija akamureeba na bambi Kirungi omu kitenga nyentsya akeija kumugamba. Bombi yaabagira ati ''oraantangye aha mugyenzi we nimuha enkwanzi.''Batyo bagyenda, Kirungi ahabwo kuba akamutuma heihi yarahukayo.

Ku yahikiraho yashanga mukeishe ayarikire nayeenda kugoya.Mukeishe yamugira ati ''mwana

wange yegyere omuri ekyo kitenga ndeebe yaaba orikuhikamu'' Kirungi ekitenga yaakizaamu. Ku yaahikiremu ati, wa mukazi yareeta obwarikye yabumushukaho yataaho juba ekifundikizo yafundikira yamutwaara omu kiti ekyabeire kimezire omumeizi heihi n`enkungu.

Ku hahweireho ebiro nka bibiri, ishe yabuuza ati, beitu Kirungi ka ntarikumureeba aha, ari nkahi?'' Omukazi yamugarukamu ati ''Hariho ahi mmutumire yaburirayo'' Ishe yagambira omukazi ati''ku araabe otagiire kumuronda, neiwe ninkwita!

Eihangwe ku ryabeire ryahanga Kabangire yaaza kweshera aha rubaju rwa ya Nyanja.Ente ku zaahikireho zayaanga kunywa. Kirungi yamuhurira naayeshongorera ente, nateera ekifiizi, yamanya eiraka; nikwo kutandika kutonzya arikweshongora ati;

''Kabangire, Kabangire, Kabangire ka maawe
Orekye kugyema rugondo kunywa Kabangire ka maawe
Mukataata akandikira akitenga, Kabangire ka maawe
Yaakaga ekiruuko kyangye, naatsya eriisho rimwe
Naatsya omukono gumwe
Naatsya orubaju rumwe
Naatsya okuguru kumwe''

Kabangire ku yaherize kuhurira ebyo bigambo, yaafunya yatatsya.Ku yaahikire omuka, yateekyerereza ishe byona ebi yareebire n`ebi yahuurire eiraka niritonzya.Ishe yaahamiza kimwe ku n`omwana we owaabuzire.Mpaho omu kasheeshe kabangire yaayebembera Ishe, yaamutwara ahari kya kiti ki abashohi baamuhanikire mu.Kirungi ku yahuriire eiraka rye ishe na Kabangire, yaatandika kutonzya nk`okwe ati;

Kabangire, Kabangire, Kabangire ka maawe.....

Ahabw`ekiti kuagira mataagi kandi ishe atarikumanya kutemba, nikwo kugira abashohi akabaha enyena, bakatemba baka mumuhanurira. Kabangire na ishe baamwiha omu kitenga, baagyenda nibamushotoosya bamurwaaza yaakira. Kwonka yaaba ekimuga mukeishe rubura yaamucwa omunyeeto!

Ku yaamazire kukira, ishe yaagambira wa mukazi ati,''oyengye amaarwa, niinyenda kutuma ab`owaanyu kwiija'' omukazi amaarwa yaayenga. Mpaho iba yaatuma ab`owa ishezaara

n`abanyaruganda boona beija. Ku baaherize kunywa og`enduhuutsya, nyineeka yabateekyerereza ebi. Ogwo mukazi yakozire, yaabareetera na Kirungi, bareeba oku yamumugize. Boona baakwatwa ekiniga, baagira bati,''omukazi ogu ashemereire kufa.'' Bamwiita, mpaho omusheija yaasigara n`abaana be yaboorora baakura. Ku baamazire kukura yaabona okushwera ondeijo mukazi.

Kunatsigire yashwera ondeijo nti rekanze kuganira abantu ba .....

Tafsiri

KABANGIRE NA KIRUNGI

Paukwa

Paukwa

Paukwa

Paukwa

Kulikuwa na mwanamume na akaoa wanawake wawili. Badaye, mmoja alikufa na kukabaki mmoja. Huyo aliyekufa alikuwa na watoto wawili ; mvulana na msichana. Msichana alikuwa anaitwa Kirungi na mvulana alikuwa Kabangire mchungaji wa ng`ombe . maama wao wa kambo alikuwa na msichana mmoja pekee. Kwa kuwa Kirungi na Kabangire walikuwa na tabia nzuri, aliwaonea wivu. Kwa hivyo aliamua kuua Kirungi. Alitengeneza kikapu kikubwa sana. Alikuwa akiweka binti yake humo wakati anakitengeneza ili kuhakikisha kuwa ni kikubwa cha kutosha kubeba mtu.

Alipoona binti yake anaweza kutoonekana akiwemo, alijua kuwa pia Kirungi anaweza kuwekwa humo.Alitengeneza kifuniko pia. Alipmaliza, aliamua kuwatuma wote, lakini alituma Kirungi karibu na mtoto wake akamtuma mbali ili achelewe kurudi asije akamuona akimfungia Kirungi katika kikapu. Aliwambia hivi ''Atakaye kuwa wa kwanza kurudi nitampa shanga.'' Walianza safari yao. Kwa kuwa Kirungi alitumwa karibu, alikuja mapema.

Alipofika nyumbani akapata mama wa kambo amechukua chungu cha kusongea mtama, ameweka maji na kuyaweka kwenye mto, anajianda kusaga mtama. Mama wa kambo akamwambia '' kaa ndani ya kikapu hicho nione kama waweza kuingia'' Kirungi alingia punde tu alipoingia, mwanamke huyu alileta maji yale moto na kumwagia na kuleta kifuniko na

akafunika. Alimchukua kwenye ziwa na kuwakuta wavivu waliokuwa na mashua zao na nyavu huku wakiwanasa samaki. Walimsaidia kuweka Kirungi aliye ndani ya kikapu kwenye mti ulio kati kati ya maji. Baada ya siku mbili, baba aliuliza''mboona sioni Kirungi, alienda wapi?'' mke alimjibu '' nilimtuma mahali Fulani na hajarudi'' Baba alimwambia '' usipoenda kumtafuta nitakuua! Ulipofika wakati wa mchana, kabangire alishika kiboko chake na kuanza kuwachapa ng`ombe akiwaelekeza ziwani ili waende kunywa maji. Ng`ombe walipofika, walikatoa kunywa maji, alilazimisha mmoja naye akakataa vilevile.

Alikuwa akiwaimbia ng`ombe na akipiga mbija na Kirungi akamsikia na kutambua sauti yake
Naye alianza kuimba wimbo wa huzuni,
Kabangire Kabangire kabangire mtoto wa mama
Kabangire Kabangire Kabangire mtoto wa mama
Usilazimishe ng`ombe kunywa maji, Kabangire mtoto wa mama
Wamenusa uvundo wangu Kabangire mtoto wa mama
Mama wa kambo alinitenge nezea kikapu, Kabangire mtoto wa mama.
Na akaniweka humo, Kabangire mtoto wa mama nilichomeka jicho moja, Kabangire mtoto wa mama.
Nilichomeka mkono mmoja
Kabangire mtoto wa mama
Nilichomeka upande mmoja
Kabangire mtoto wa mama
Niikachomeka mguu mmoja
Kabangire mtoto wa mama
Kabangire aliposikia hayo maneno, aliwapiga ng`ombe akiwaelekeza nyumbani. Alipoofika nyumbani, alianza kumhadithia baba aliyoyaona nakuyasikia.
Baba alijua kuwa ni mtoto wake aliyepotea, Asubuhi, Kabangire na baba walienda kwenye ule mti ambamo sauti ilikuwa inatoka ambamo wavivu walimuweka. Kirungi aliposikia sauti ya baba na Kabangire alianza kuimba wimbo ule ule ''Kabangire.....''

Kwa kuwa mti haukuwa na matawi na baba hakujua kupanda, aliwapa ndama wan g`ombe wavuvi amboa walipanda na kumshusha. Kabangire na baba walimtoa kwenye kikapu na

kutembea naye pole pole mpaka nyumbani. Aliugua na kupona lakini akawa mlemavu.

Alipopona vizuri; baba alimwambia mama, ''tafuta mtama, na ndizi watu wa kwenu wanataka kuja huku.'' Mwanamke alikata ndizi na kuziweka ili ziive, akaandaa unga wa mtama, alikanda ndizi na kachanganya maji yake na mtama na kuzificha kwa siku tatu na ikawa pombe. Bwana wake aliita baba mkewe na wao kwao wote ili waje.

Walipofika walipewa uji wa mtama wakanywa na kula na kunywa pombe. Walipomaliza kunywa, aliwaelezea kila kitu na kuwaletea Kirungi ili waone vile alimfanya. Wote walikasirika na kusema ''huyu mke anastahili kifo'' walimuua na mwanamume alibaki na watoto wake, aliwalea hadi wakawa watu wazima, alioa mke mwingine.

NGA 08

OMUZAANA N`ORWABYA RW`ENYAMA

Ekiro kimwe omuzaana akaba ateekire enyama omu rwabya,bwanyima yaahurita abantu aheeru nibateera endure, n`orwari barikugaruka, n`abandi barikwevuga, orwabya yaarusiga aha mahega, yaashohora yaaza kushamaara.

Ku yaagarukire omu nju yaashanga orwabya rukunami aha rubaju rw`amahega rurimu busha; engaro yaazita aha munwa, weeza ntakubeiha yaabura eiguru obutembero, yaatandika kwemaamaata obwo arikugira ati; ''Ntoore he, erizooba egi nyama y`abandi ku ningizira!''

Entaama ekaba esibikire aha kisibo omu ndiba y`ekitara emutegire amatu. Etyo ehindayo emugira eti, ''ocenguurize owa ba -Bujana-bujanjagira okaabona eirengyero ryayo''

Nkamanya –ngu-n`abantu ekaba ebunzire aha mureere haihi n`enyomyo y`orugambiro. Ku yaahuriire entaama yaagira eti, ''ocenguurize owa ba-bujanja-bujanjagira.''Yaamanya ku niyo entaama yaagamba.Nayo yaahindayo eti,''Hoona nawe naareeba abarikufutana omu ndiba y`ekitara. ''Entaama eti'' ku biraabe biri ebyo, naaronde omunyaafu agushurikye owaagirya! Omuzaana ku yaabangire omunyaafu, Nkamanya –ngu-n`abantu eti,''Bwi'', etyo ebwoigora neeshohora, eyehuura omu mugyende erengyera ow`eirembo, mpaho omuzaana amanya ku niyo yaagirya. Omuzaana ku yaabigambire nyinabuja, baamuraaza kwe.

Tafsiri

MTUMISHI NA CHUNGU CHA NYAMA

Siku moja, mtumishi alikuwa akipika nyama kwenye chungu na akasikia watu nje wakiimba na mwingine akisema mivugo. Aliwasha moto vizuri na kuweka kuni za kutosha na akatoka nje huku akatoka kuangalia wanaoimba.

Aliporudi, alipata chungu kimeanguka chini na hamna kitu. Alishangaa na alisema ''leo nitawaua kwa kupoteza nyama hii''

Kulikuwa na kondoo ambaye alikuwa amefungwa hapo karibu na kondoo alimwambia hivi ''kuwa mwangalifu kwa hivyo mbwa unaweza ukapata ukweli ''

Mbwa alikuwa hapo karibu amelala na aliposikia maneno ya kondoo naye akasema ''mwangaliye huyo aliye fungwa hapo karibu na ghala anayetafuna''kondoo alijibu ''Nitafute kiboko nimpige aliyeila hiyo nyama''Mtumishi alipoinua kiboko juu hivi, mbwa alibweka na akakimbia na kutoweka na hapo mtumishi alijua kuwa mbwa ndiye amekula hiyo nyama.

NGA 09

AKAIBO KAZA OWA NYAMUGARURA

Omu kyaro kimwe hakagwamu enjara.Omukazi omwe yaarugayo yaaza kushakira eyi bwezire.Akahikira omu ka y`omushaija orikwetwa kajumba.Muka Kajumba ku yaareebire ogwo mukazi, yaayekanga ahabwokuba akaba ajwaire kikazi kwonka ataine mabeere.Ku baamazire kuramukanya, muka Kajumba yaamugira ati, ''shaana ori ekyehindure?'' Omushaki ati, ''Ahabwenki?'' muka Kajumba ati, '' Ahabwokuba nindeeba ojwairen kikazi kwonka otaine mabeere; shana ori epa?''Omukazi ati, Tindi pa kureka amabeere gakabuzibwa okukuuhura, ahabwokuba owaitu hakagwayo enjara nyingi, nangwa nsigire ohaagire''omushaki agumizamu amugira ati, na mbwenu obundi aha nyizire kushaka, ku haraabe hariho eki oine ontambire!''
(Obwo arikureeba omweziga gw`oburo, n`entoto z`omugusha omu kibuga ). Muka Kajumba akaba ari omunyarwango; mpaho amugarukamu ati; ''timbiine shana oze kurondera ahandi'' omushaki akwata ogw`eirembo agyenda kuronda ahandi, obwo ari ow'kuteera omunwa ahansi. Ekiniga kiri eky`okubarura omutima ahabw`okumanya ku yaabimwima nkana.

Ku yaahikire omu gandi maka, bo baaba efura, bamwikiriza yaacwayo encuro. Ku yaaherize kukanyisa, baamukomera entanda yaataaha. Akashanga abaana na iba bari haihi kukaba kwonka baakizibwa ogwo mushakano.

Ku haabaire hahweireho ebyanda nka bibiri owa ba Kajumba nayo haagwayo enjara.Muka Kajumba nawe yaabura eky`okuta ahamahega, yaakwata omuhanda yaaza kushaka, akashanga ogwo mukazi naasera ow`ekikaari, yaayetera aha irembo ati, ''yaimwe aba kunu!'' orubengo rukaba nirugamba, tiyaamuhuria.Muka Kajumba ku yaareebire haabura owaamugarukamu, yaafa kugyenda akuratiire eyi orubengo rurikugambira, yaashanga omukazi naasa, baaramukanya.Muka Kajumba taramanyire ku n`ori owu yaimire ebyokurwa, ahabwokuba nawe mbwenuho akaba agomokire aine amabeere. Beitu ogwo mukazi we kuyaamwihire aha mutwe yaamuhisya aha bigyere, yaamumanya ku ni muka Kajumba. Ku baaherize kuramukanya, omukazi yaajuumarira orubengo rwe, yaatandika kurugambirira obwo arikurengyeza muka Kajumba we yaateekateeka ngu shana ni Kajumba arikweteranwa na iba, nikwo kumubuuza ati, imwe kunu Kajumba ni mumumanyisibwa ki?'' wa mukazi ati,'' haza hoona hariho otarikumanya Kajumba?''

Mpaho muka Kajumba amugambira ku owaabo haagwireyo enjara, ku aizire kushaka .wa mukazi amuha omutwe agumizamu n`akazino ke ati, ''Rukataaha....'' Muka Kajumba ku yahereirwe, yakwata omuhanda yaza kushakira ahandi kwonka arengyerera ku ogu mukazi naabaasa kuba ari omwe omu bu yaimire ebyokurya obu owaabo baabaire beerize

Ahandi eyi yaagire kushakira tindikumaya yaaba aine ekiyaabonireyo.
Tiinye naahera haahera muka Kajumba, n`omushaki.Naaraba omu.....n`ebindi.

Tafsiri

MTENDA JAMALA HULIPWA JAMALA

Katika kijiji kimoja, kulitokea ukosefu wa chakula. Mwanamke mmoja alisafiri kwenda kutafuta sehemu kuliko na chakula. Alifika katika familia ya bwana Kajumba, mke wa Kajumba alipoona huyo mmwanamke, alishangaa kwa kuwa alikuwa amevaa kama mke ingawa hakuwa na matiti. Mke wa Kajumba alimuuliza kama yeye amejibadilisha na kuwa mume Yule mke Alisha ngaa

kwa maneno hayo. Alimwelezea kuwa hana matiti kwa kuwa alikuwa amemaliza ziku nyingi bila kupata chakula akasema.

''Hata hapa nilipo, nimekuja kutafuta chakula, ukiwa na chochote, tafadhali nigawiye; unisaidiye!'' (aliona machicha yam tama na mawele). Bi Kajumba alimjibu ''sina kitu labda uende ukajaribu kwingine'' huyo mke alikasirika kwa kuwa aliweza kutambua kuwa amemnyima. Alipofika katika familia zingine, walimuonea huruma na kumpatia chhakula na alipopata chakula cha kutosha walimfungia chakula cha kulia njiani na akarudi kwao. Alipata bwana na watoto njaa ikiwatesa sana lakini walipona alipowaletea chakula.

Baada ya viangazi kama viwili, kule Kajumba alikoishi pia kukawa na ukosefu wa chakula. Bi Kajumba alikosa cha kupika naye akaenda kutafuta chakula na alifika nyumbani kwa Yule mwanamke ambaye alikataa kumpa chakula. Alikuta huyo mwanamke akisagia mtama nyuma ya nyumba. Aliita kwa kuwa alikuwa akisikia mlio wa jiwe la kusagia mtama. Na Kajumba hakujibiwa kwa hivyo alifuatia sauti aliyokuwa akisikia aliona Yule mke na wakasalimiana. Hakujua kuwa huyu ndiye Yule aliyemnyima chakula kwa hata naye alikuwa amenenepa. Yule mwanamke aliweza kumtambua bi Kajumba aliendelea na kazi yake huku akiimba. ''Njaa ni njaa, hata kwa Kajumba ilifika?'' Bi Kajumba aliuliza ''je hata nanyi huku mwamjua Kajumba ?'' Yule mke aliibu, ''He! Kuna mtu asiyemjua Kajumba?'' Bi Kajumba alianza kuelezea vile kwao kuna njaa na vile amekuja kutafuta chakula. Yule bibi aliendelea kuimba bila kujali na bi Kajumba alienda kutafuta chakula kwingine lakini alikisia kwamba huyu mwanamke anaweza kuwa Yule ambaye alimnyima chakula.

C: PICHA ZILIZONASWA WAKATI WA KUKUSANYA DATA UWANJANI

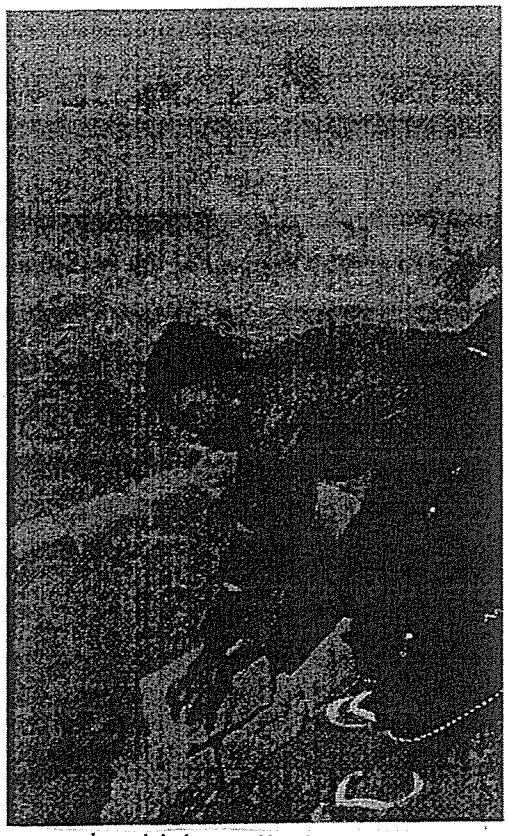

Mwanamke akielezea jinsi anavyoendesha shughuli za kila siku.

Mwanamke akielezea jinsi wanavyosawiriwa katika ngano za kinyonkole

Babu akielezea jinsi wanawake walivyosawiriwa katika ngano za Kinyankole